

КИЇВ
«ВЕСЕЛКА»
1980

В этой книжке современная украинская советская писательница пересказала для детей лучшие украинские народные думы, в которых народ воспел героев борьбы против турецких и татарских захватчиков. Оформил книжку заслуженный деятель искусств УССР Георгий Якутович. Книжка была отмечена дипломами I степени на Всесоюзном и Республиканском конкурсах «Искусство книги».

ГРАВИЮРИ
Г. ЯКУТОВИЧА

Для молодшого шкільного віку

Ой же й широкі дунайські степи: ні кінця їм не видно, ні краю... Ширяють над степом орли-сизокрильці, виглядають згори необачне птаство. Як звечоріє, хмарами летять на степові озера дикі гуси та срібнопері лебеді, не бояться нікого: хто там буде в степу їх полахати! Хіба часом вискочить на горбок тонконогий сайгак чи здоровезний тур вихилить з трави лобату голову, наставить роги, пошукає — з ким би його позмагатись силою?

Стелеться степом битий шлях: ним татари-буджаки ходять з Дунаю до Дністра, а звідти на Дніпро-Славути. Палять дорогою села, хутори-зимівники, хапають, кого перестрінуть. Маленьких кіньми топчуть, великим в'яжуть руки сирицею, женуть у неволю.

Гірко плачуть бідні бранці, йдучи тим ординським шляхом. Розлучить люта неволя

дочку з матір'ю, сестру з братом, чоловіка з жоною. Усіх продадуть на ринку татарські мурзи — кого в Туреччину, кого персіянам чи арабам, жменями насипатимуть у глибокі кишені вторговані за ясир золоті цехіни.

А хто ж то скаче шляхом? Може, татарин, приторочивши до сідла сирицю, женеться за якимось бідолахою, що втік з улуса на світанні, коли задрімала сторожа?

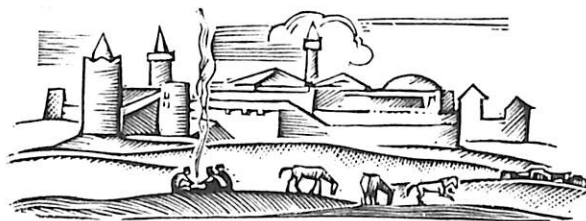
Ні, то не татарин, то запорожець скаче. Не з товариством їде, сам один верстає шлях до Дунаю. Раз по раз стає в стременах, оглядає степ з-під долоні, зсунувши на потилицю шапку. А воно й шапка! Травою підшита, вітром підбита, тільки й того, що шлик є та китиця! І жупан розпанаханий, крізь діри голе тіло світить.

Як є козак Голота, що про нього ото пісню співають:

Ой там гуля степами козак Голота,

Не боїться ні вогня, ні меча, ні третього болота!

Та запорожцеві байдуже: Голота, то й Голота! Хоч шапка дірява, зате кінь добрий — три дні біжить не втомиться. Хоч козацька одіж і в дірках, зате зброя справна: і спис є, і рушниця-пишаль за плечима, і гостра шаблюка при боці. Ще й важкого молота-келепа до сідла приторочено — ворогів у бою влучати.

Не на гулянку вибравсь козак із Січі аж до Дунаю. На одчай душі скаче в татарську орду — визволити свого побратима.

На полюванні одбивсь шибайголова од своїх, погнався зопалу за табуном сайгаків — і наче у воду впав. Помчав Голота шукати — тільки шапку козацьку знайшов біля степової могили, на прим'ятій, потолоченій траві. Мабуть, розігнався Максим та й наскочив у степу на татарську засідку.

Місяців зо три й чутки не було, а оце прийшла звістка на Січ, що бачили Максима в колодках у місті Килії, в багатющого мурзи Гасан-бея. Править за нього мурза тяжкий викуп — три тисячі золотих цехінів. Не буде викупу, казав, продасть бранця, куди сам схоче...

Засідлав коня Голота — й гайда до Килії. Пропаде Максим, замордують у неволі... Золота ж узяти ніде!

...А вже ген-ген курять димки на обрії: чи не Килію видко? Мріють удалині чорні цят-

ки: то пасуться край міста табуни та отари. Їздять коло них верхи чабани в кошлатих кожухах, бігають злющі пси. Час, мабуть, звертати. У тих ординців очі, мов у шулік: хоч і за п'ять верстов угледять гостроверху козацьку шапку.

Скочив з сідла запорожець і повів коня у глибоку долину.

Шумить у долині одвіку не кошена трава, хлюпотить у комишах срібноводе озерце, а на схилі здоровань-дуб розпросторив темні, вузлуваті віти. І паша коневі є, й вода — чого ще треба подорожньому!

Пустив на попас коня, а сам поліз-побрався на високого дуба — роздивитися, чи таки ж немає поблизу ординців? Глянув пильно — нікого не видко: тільки табун блукає на обрії...

І спало тут на думку козакові: а може, пробратися до Килії з жебрацькою торбою? Пустити очі під лоба, зігнути в три погібелі: «Подайте сліпому-невидющому!» — ходять і в орді старці та каліки за проханням хлібом...

А йому — аби до того Гасан-бея добитися, вистежити, чи ще тут Максим, чи не продано його кудись на галери.

Може, й пощастить: чи побачить крадькома, чи знак побратимові дасть. А там — козак не в тім'я битий: щось та прирозуміє!

З такою думкою зліз запорожець із дуба.

Глянув на сонце — на обрії хилиться: недалеко й до смерку. Попоїв житньої соломахи з водою і ліг у траву спочити на часину. Незчувсь, як і заснув, поклавши кулак під чубату голову.

Та не так сталося, як гадалося! Спить козак і не знає, що на нього чигає лихо. На своє безголів'я вилазив на дуба: накинув його оком не хто інший, як сам старий мурза Гасан-бей. Мов на те, виїхав мурза по обіді в степ — глянути, як там пасуться його коні та вівці, допильнують чабанів: чи не пече котрий нищечком хазяйську овечку, сховавшись у байраці.

Та й запримітив — не димок од чабанського вогнища, а козака на дубі, що, не дуже хапаючись, злавив собі по гілках на землю, мов і не в чужому степу виглядав ворога, а сидів на тому дубі на чатах десь у Великому Лузі.

Аж затрусився Гасан-бей, як угледів, серце заграло в грудях, мов у молодого. Бач, куди трапив зухвалий січовик, бач, як вистежує та винюхує! То не втече ж він звідсіля, побіжить за конем, мов собака на припоні!

І вже мчить Гасан-бей пригинцем у долину, розважа в думці, як спійма козака живцем, без жалю періщить коня важкою нагайкою — камчею. Прищулив вуха, стелиться волахатий татарський бахмат над травною.

Може б, і пропав козак без усякої слави,

та почув вірний кінь щось недобре, захропив, тупнув ногою: «Уставай, господарю!»

Схопився Голота, мов опечений, і в сідло. Гаразд, що коня не розкульбачив! Вискочив з долини — свиснула татарська стріла біля вуха.

— Ге, забродо! — гука мурза, важко зводячи дух. — Де тобі битися з Гасан-беєм. Хоч і сам одягай на шию аркана та біжи за мною на продаж!

Стрепенувся Голота, блиснув очима.

— Спасибі, Гасан-бею, що сам до мене прийшов! Тільки ж гляди: ще ти козака в неволю не взяв, а вже й пощитав за нього гроші.

З тим словом намірився та як гримне з пещалі!

Заіржав татарський бахмат, звалився, мов

косою підтятий. Не встиг мурза скочити з сідла — заорав з розгону носом землю. Аж завищав од такої наруги. Як не схопитися на рівні ноги, як не сипоне стрілами!

Вп'ялася одна стріла козакові в шок, побігла кров цівкою. Вирвав Голота стрілу, жбурнув геть.

— Чуєш, старий! — гукає. — Мабуть, ти між козаками не бував, козацької каші не їв, козацьких звичаїв не знаєш!

Та й кинувся на Гасан-бея, одбиваючись од стріл нагайкою.

То не степовий орел каменем упав згори, нагледівши ситого ховрашка поміж ковилою. То козак Голота перейняв мурзу, накинув на шию аркана, зв'язав руки й ноги сирицею.

— Якби не Максим, — каже, — була б тобі, вражий сину, з душею розлука! А так — їдьмо на Січ! Візьму з тебе викуп, який сам хочу. Оддаси мого побратима ще й три сотні невольників з ним. А пручатися будеш — більше заплатиш!

Прив'язав мурзу до коня, сам позаду сів і поїхав степом, співаючи:

Ой ти ж поле, поле килімське!

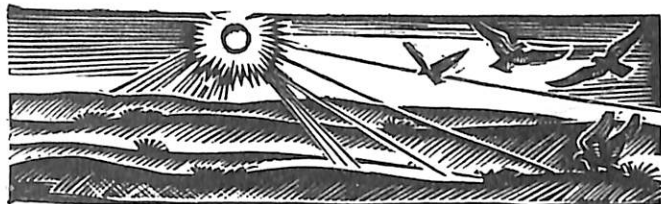
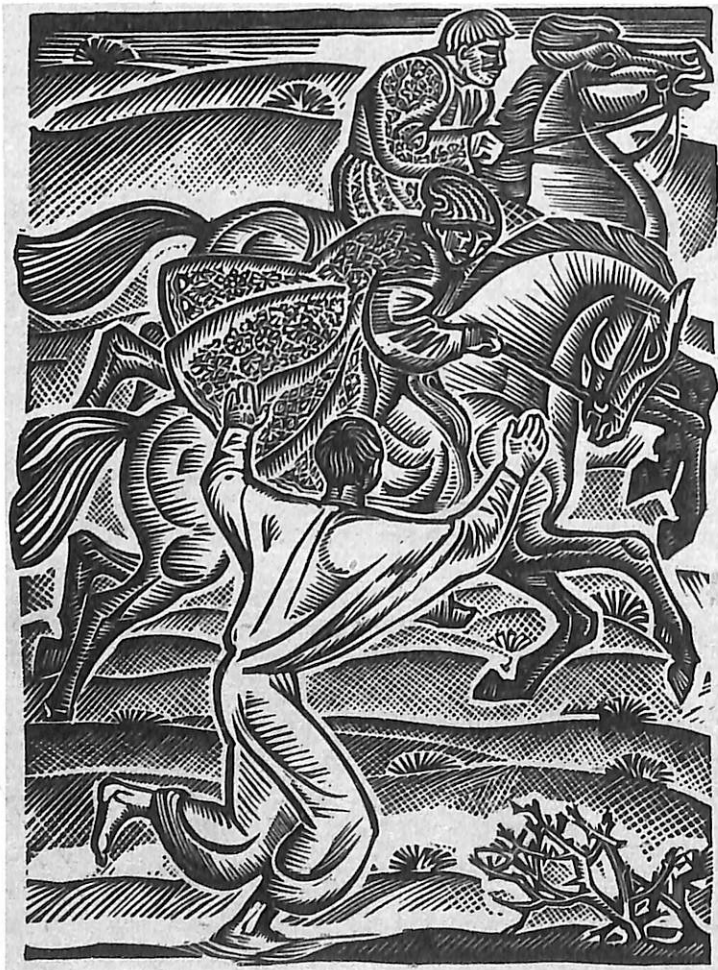
Бодай ти літо й зиму зеленіло,

Як мене в лихій годині сподобило!

А козаки щоб довіку гуляли,

Хороші мислі мали.

Воріженьків під ноги топтали!

ЯК ТРИ БРАТИ З АЗОВА ТІКАЛИ

То не бій гримить, не пишалі б'ють рано в кам'янистім городі Азові. То лютує турецький намісник Сулейман-паша, верещить не своїм голосом, сипле ляпаси слугам і дозорцям, що стоять перед ним на колінах.

Проспали, прогавили ледачі дозорці! Три невільники, три брати з України втекли цієї ночі. Вкрали із стайні двох найбистріших коней, вивели крізь потайну хвіртку в мурі — й шукай вітру в полі! Ще й шиті золотом жупани самого паші й дорогі ятагани з дамаської сталі прихопили на згадку.

Десяток найкращих кіннотників вирядив паша навздогін за втікачами, звелів привезти хоч живих, хоч мертвих. Та надвечір повернулися кіннотники ні з чим. Нікого вони не наздогнали й не бачили, навіть слідів не знайшли. Степ широкий, кінця-краю немає, хто ж його зна, куди подалися бранці.

Але вже прохолов од першого гніву паша, махнув рукою: «Однаково пропадуть од спраги, клятї гяури! Здохнуть, а не знайдуть дорогою води ні собі, ні коням...»

...А втікачі вже далеко. Помалу їдуть курним степом, шкодуючи зморених коней. Довгий шлях позаду, можна й не поспішати...

Та чого їх тільки двоє? Чого мовчать, бояться глянути один одному в очі?

Не самі тікали вони з неволі, був з ними ще й найменший брат. Але собі вивели коней із стайні брати, а про меншого й не згадали. І кинувся сердега бігти в пїтьмі наосліп, ледве дихаючи, доганяв верхівців, доки не змилювався середульший, підхопив у сідло. Та як стишив ходу наморений кїнь, важко носячи боками, сказав середульший, одвернувшись:

— Рятуйся сам, кїнь двох не вивезе...

І кинув брата серед степу, став доганяти старшого, що, принавши до кїнської шиї, мов навіжений, скавав уперед, ніби сотню бусурменів чув за собою.

Де й узяв сили піший-пішаниця — наздогнав братів до схід сонця.

— Брати мої рідні! — благав, підбігаючи. — Візьміть поміж коні! Поскидайте торо-

ки, щоб легше було... Хоч верстов зо три провезіть, покажіть дорогу. Сам не добіжу... загину...

Мовчать обидва, хоч би слово мовили. А найменший не відстає, хрипко дише, хапається за стремяна.

— Хто там буде тороки скидати, тебе між коні брати! — понуро озвався старший брат. — Ні самі не втечемо, ні тебе не вивеземо. Притомляться коні — чи татари доженуть, чи турки: усіх нас трьох посічуть, на мак порубають. Тобі, пішому, легше сховатися. Пустистремено!

Сполотнів найменший.

— Брати мої! Хоч одне милосердя майте до мене! Не хочете між коні взяти, самі ятаганами отут зарубайте. Краще зразу трупом лягти, ніж без хліба, без води в степу погибати. Тільки ж поховайте мене, не дайте хиждому звірю на поталу...

Похнюпився середульший, а старший каже:
— Не зведеться рука свою, рідну кров пролити... Що це ти надумав, брате! Не журись: як жив-здоров будеш, і сам до батька-матері прибудеш.

Та й погнав коня не оглядаючись. Ледве встиг піший-пішаниця гукнути:

— Браття! Хоч віття тернове рубайте, по шляху розкидайте! Може ж я знатиму, де йти...

А що далі гукав, того брати вже не чули.

Мовчки їдуть вони степом, бояться й здумати про те, що вчинили. Бо відколи світ стоїть, не чувано такого, щоб козак козака в біді покинув, та ще й рідного брата!

А сонце пече навмируше. Сушить груди спрага: ні озерця ніде, ні струмочка.

Та що це? Замигтіли на обрії дерева, розлилася річка широким плесо́м. Колишуться пір'ясті гілки, мерехтять хвилі — підійди, подорожній, напийся досхочу, обмий побиті ноги!

Глянули втікачі й одвернулися. То не річка — то марево! Дмухнув вітер, усе розвіяв: і воду, й дерева.

Чи багато проїхали, чи мало — наче вітерцем подихнуло. Аж тут заіржав кінь під старшим братом, став хапати ніздрями той гарячий вітер. І сам звернув ліворуч, побіг чвалом до глибокої балки, що темніла вдалині.

Росте в балці чіпкий глід і колюча тер-

нина, а на дні жовтіє пісок: певне, по весні біг потічок. Став старший брат ятаганом рити пісок — чи не дористься до води.

Та середульший не дивиться, не хоче йому помагати. Рубає тернове віття й розкидає в степу. А в самого серце щемить: що вже воно pomoжеться!

Старший рив-рив, дорився до води. Сяк-так коні напоїв, сам напився. Гука: «Їдьмо, вже час!»

Зітхнув середульший, пішов до коня, похиливши голову.

— А що, брате, будемо батькові-матері казати — чи признаємось? — пита понуро.

— А те й будемо казати, що не в одного пана пробували, не разом і тікали! Як забігли уночі до брата — він слухати не схотів. Сказав: «Чого це я на видиму смерть піду?! Лучче отут, на чужині, буду щастя-долі шукати!»

— Та хіба ж повірять?..

— Як я казатиму — повірять. Аби ти не встрягав. Батькові-матері не сто год жити. Повмирають — будемо батьківщину не на трьох — на двох паювати. Отож мовчи! Чуєш? Слово бовкнеш — голову зрубаю!

І поклав руку на кривий турецький ятаган.

Нічого не сказав середульший, сів на коня. З тим і поїхали.

А вже степ веселіший стає. Засріблився полином, ковилою-тирсою вкрився, оперезався неширокими річками.

Веселіше й коні побігли, бо наче холодком потягло. Тільки середульший брат поспішати не хоче. Раз по раз зупиняє коня: де побачить якого кущика, рубає віття, розкидає по шляху.

Не стало кущів, жупан на собі геть пошматував, розкидав по землі зелені й жовті клапті.

Аж засміявся старший:

— Либонь, ти, брате, розуму одбіг, що без жалю дорогу одіж шматуєш.— І обсмикнув на собі шитий золотом турецький жупан.— Приїдеш додому, не буде в чому й на вулицю піти погуляти.

А піший-пішаниця далеко в степу бреде. Усе йому ввижається, що змилосердилися брати, стали ген-ген на горбі, його виглядають.

Хапається, сердега, біжить, ось-ось братів доганяє. Підбігає—нема нікого. Тільки бабак витріщає на горбочку круглі оченята та шумить ковила.

І знову диба пішаниця, насилу ступає закривавленими ногами. А в голові одна думка: «Ой брати мої, брати рідні! Невже ж ви мене в такому горі відцуралися?»

І раптом наступив босою ногою на колючу тернову гілку. Аж скрикнув з болю. Глянув —

на землі сліди копит видко й віття розкидане — почорніле припале пилом.

Ухопив гілку, сам собі не вірить.

— Ні, не забули! Згадали за мене! Бач, і признаку на шляху покинули. То вони, певне, через те й уперед поїхали, щоб я знав, куди йти.— І вже звеселів, бідолаха, надія йому в серце вступила.

«Може ж, врятуюся,— думає,— може, ще й побачу батька з матір'ю. А братам повік лихого слова не скажу, шануватиму їх, поки й житиму».

Шкутильга, хитаючись, усміхається до розкиданих гілок, мов дитина.

Сяк-так доплентався до балки, сповз униз.

— Це ж тут мої брати спочивали. Мабуть, і коні напували — он яку ковбаню в піску вирито. Господи! Може ж, тут ще й вода лишилася!

Підповз до піску, рив, рив — нема нічого. Усю воду сонце випило. Якби ж яму хоч гіллям зверху прикидали.

Звалився козак лицем у пісок, зомлів од спраги.

Де не взявся степовий орел, закружляв над балкою. Хилить голову набік, спускається нижче й нижче — зачув здобич.

Аж вітром од його крил у балці війнуло. Отямився пішаниця, підняв голову, махнув рукою.

— Тікай, орле! Ще я живий!.. Ще не час тобі наді мною кружляти...

Та не тіка орел, проводить козака в путь-дорогу, ширяє низько-низько, поглядає пильно: мабуть, не одного такого сіромаху в степу бачив.

Краще й не дивитися вгору. Бреде козак, похиливши голову, виглядає на землі тернове віття.

А його вже й не стало.

Коли дивиться — лежать на шляху розкидані клапті: і жовті, й зелені.

— Ой лихо! Чи не з моїх братів жупани здерто, на клапті пошматовано?! Мабуть, тут

ординці пробігали, мене, пішого, на спочинку минули, а їх наздогнали. І в неволю не схотіли забрати, на смерть порубали. Коли б же хоч неживих знайти, поховати...

Ступив козак крок, ступив другий, виглядаючи зарубаних братів. А попереду бовваніє висока могила. Упав на схилі, й знеміг його важкий сон.

За ним і смерть прийшла...

Злетів на могилу гостродзьобий орел, заклекотів на весь степ, поглядаючи жовтим оком.

Прибігли вовки-сіроманці, завили, мов за-тужили над козаком.

А братам нічого не сталося: живі-здорові... Скачуть битим Муравським шляхом, доїжджають до річки Самари. В ній вода як сльоза — на дні кожному черепашку видно.

Зеленіє на луці трава, переткана квітками, шумлять високі очерети, похилившись над хвилею.

Наче й не було чорного степу, палючої спеки.

Спинив коня старший брат, скочив на землю.

— Станьмо тут, брате, хоч і на три дні. Пасовисько добре, вода погожа, очерети високі: є де сховатися, коли хтось наскочить. Може ж, наш піший-пішаниця сюди прибуде.

Тоді візьму його на коня: хай уже моє добро пропадає — геть усе з тороків повикидаю.

Похитав середульший головою:

— Ой брате, брате! Було б тоді викидати, як він казав. Уже дев'ятий день, як воду пив, хліб їв, — досі його й на світі немає...

Чи шкода стало старшому, чи ні — змовчав, не сказав на те ні слова.

То не гуси летять, не журавлі сурмлять над битим шляхом. То їдуть брати до батьківської хати, поганяють наморені коні...

Почули тупіт батько з матір'ю, вибігли за ворота. Глянула стара мати й руки заломила:

— Сини мої, чого ж вас тільки двоє?! А де ж третій? Чи ви його в неволі покинули? Чи, може, віддали бусурменам за цю дорогу одіж, за золоту зброю?

Сполотнів старший, насилу слова вимовляє:

— Ні, мамо, ми не віддали його бусурменам. Він сам не схотів з нами тікати, в неволі лишився...

Глянула мати на середульшого:

— Чи це правда, сину?

Не витримав середульший та як заплаче!

— Ой мамо, неправда! Ми свого брата в степу покинули, без води, без хліба! Не схотіли й між коні взяти...

Ударився старий батько об поли руками:

— Ідіть же ви геть од нас, братовбивці! Бодай вас сира земля не прийняла, бодай люди забули, що ви козацького роду!

— Не клянить його, тату! — понуро озвався старший. — То я вчинив... то я винен...

Повернув назад змиленого коня, згорбившись у сідлі, й рушив дорогою, сам не знаючи куди.

Гуде-гомонить суботнього дня славне місто Черкаси, роїться народом, як бджолами вулик. Наче й ярмарок тільки взавтра, а людей на торговищі — не протовпитись! Хто хліб косив у полі, хто порався в садку чи біля коней — усе покинув, прибіг не оглядаючись. І є чого!

Стоїть на торговищі довбиш¹, скільки сили в руках, калата в бубон, а біля нього, під хрещатою корогвою, красується на коні чорновусий козацький сотник і гука, взявшись у боки:

— Гей, винники, броварники, лазники, гречкосії! Годі вам по винницях горілку курити, по броварнях пиво варити, собою мух годувати, молодецькими плечима сажу витирати!

¹ Довбиш — козак, що бив у литаври, співіщаючи про якусь подію.

Хто хоче козацької слави зажити, кому турок сала за шкуру залив, ходім з нами воювати! Смерті не бійся, від неї не вбережешся...

Знає, вражий сотник, які слова людям казати! Спалахують очі в парубків, притакують бувалі козаки, котрі ще з весни знали, до чого воно йдеться. Ходили поголоски, що збива полковник корсунський Филоненко охоче військом — іти на турка, десь у Молдову. Отож не один бідний нетяга, що робив до солоного поту в якогось пана чи підпанка, а сам тільки й дожидав походу, щоб чкурнути з наймів світ за очі, — не один такий козак вже припас тайкома куль, ще й порошу і сухарів насушив повну торбу та заховав у соломі, щоб, крий боже, не вгледів господар.

— Нуте ж, хлопці! — гука сотник. — Хто перший?!

І вже протискується крізь юрбу плечистий козарлюга, б'є дірявою шапкою об землю.

— Пишіть, пане сотнику, Демида Жежерю! Де наше не пропадало!

А за ним слідом товпиться ще п'ятеро таких самих здорованів.

— Пишіть, пане сотнику, й нас! Ми всі одного роду, усі Жежері.

І тут оточив сотника гурт парубків. Попереду заводіяка — Івась Коновченко. Ще й п'ятнадцяти нема Івасеві, а вже вславився на всі Черкаси.

Хто в неділю вигравав конем на торговищі, потовк гончареві горщики й миски? Івась!

Хто мина жінок, дідів — шапки не скидає, добридень не каже? Івась, ніхто інший!

Але зараз паливода чемно скинув шапку, уклонивсь, як належить:

— Пишіть мене, пане сотнику: Іван Коновченко.

Глянув сотник, примружив око.

— Записати, парубче, недовго. А ти ж у батька спитався?

— Нема в нього батька, пане сотнику! — загукали хлопці. — Тільки мати...

— Удовиченко, значиться, — моргнув бровою сотник. — Е-е, мабуть, діла не буде... Одинак?

— Одинак...

— Та хто ж таке бачив, щоб мати одинака у військо пустила! Зажди, а кінь козацький у тебе є?

— Нема...

— Бач — нема... Який же з тебе козак? А років скільки?

— Сімнадцять... — збрехав Івась, аж вуха почервоніли.

— Он як! Ну, коли вус під носом почне засіватися — приходь, запишемо. А зараз біжи до матері.

Краще б він рубонув Івася шаблею! Гучний регіт гнався слідом за хлопцем, поки він тікав з торговища, біг, стрибав через чужі перелазі, без жалю толочив огудиння на чу-

жих грядках. Перескочив у свій город, вибіг на подвір'я.

— Мамо, де ви?

Але ніхто не озвався в низенькій хаті, що від старості аж мохом припала, увійшла в землю.

Івась шаснув туди-сюди, заглянув у хлів, у клуню.

Нема!

Ніколи їх нема, як треба!

— Мамо!

Ні, є. Стоять за ворітьми. Вже чули! Його виглядають!

— Що тобі, сину?

Глянула вдова на сина й злякалася.

Весь побілів, очі блищать, мов у хворого.

— Мамо, я у військо йду! Мені коня козацького треба!

Сплеснула мати руками.

— Ти? У військо?! Схаменися, хлопче! П'ятнадцяти ж немає! Ще й шаблі у руках не тримав.

Аж скинувся Івась.

— Звідки ви, мамо, знаєте?! Отже тримав, ще й не раз! Дядько Микита вчили... І стріляти вмю — ластівку з рушниці на льоту вцілю!

І не тонкосльоза була Коновчиха, а тут сльози покотилися.

— Ой сину, сину! А матері не шкода?! Кохала... ростила... думала: може, хоч на ста-

рість поміч буде, бо усе ж сама та й сама! Оце тобі поміч! Оце діждала!

Та Івасеві зараз нікого не шкода.

— Ой мамо! Ну й чого ви плачете? А батько вдома багацько були? Як не в Крим, то в Туреччину ходили бранців визволяти, як не бусурменів, то ляхів били. По два роки з походів не верталися. А на Січ коли вони втекли, хіба ж не змалечку? Я хоч до зросту дійшов, а вони ще такі були, як вузлик. Чи не ви казали — там і на коня не було кому сідати... І не сушіть собі серця, продавайте воли та купуйте доброго коня. Батько козукували — і я буду!

Від таких синових слів Коновчисі враз висохли сльози.

— Воли продавати?! Та ти, хлопче, чи не блекоти об'ївся?.. Скільки ж то я напрацювалася, доки ту паровицю придбала, а тепер на пустоти твої збуватиму? Коня, бач, йому закортіло! Віжок тобі добрих, а не коня! Підростеш, тоді й козакуй, а зараз геть мені з очей! Ще й зброю всю поховаю, щоб і не бачив!

І, крутнувшись бурею по дворі, побігла до світлиці, де на стінах висіла козацька й заморська зброя, котру чоловік, батько її й дід попривозили з далеких походів.

Ой мати, мати! Погано ж ти знаєш свого сина! Що запало йому в серце — того не вибити ні лихим, ні ласкавим словом...

Доки сонце зайшло, пересидів Івась у бур'янах, а ледве зачув, що рипнули ворота й мати вийшла з двору, прямуючи, мабуть, до церкви,— метнувся до хати.

Зігнала матінка злість! Нема в світлиці на стінах ні самопалів, ні цяцькованих візерунками рогових порохівниць, ні кутих сріблом шабель, ні кривих ятаганів. Лише батьків козацький молот-келеп у кутку валяється. А на дверях у коморі — величезний замок-колодка.

Наліг хлопець плечем — тільки зарипіли дубелі дубові дошки. Ударив келепом раз і другий, гахнув спересердя, аж загуло в хаті, розбив колодку.

Не треба й шукати: лежить зброя оберемком на дідівській скрині. Ухопив Іван семип'ядну пишаль, припнув тремтячими руками шаблю до пояса. Постояв, поміркував... Еге, ще не все! Поліз у скриню, витяг ріг з порохом, черес із кулями.

Батькову гостроверху шапку на голову — тепер можна в дорогу!

Як ховався в бур'янах, чув, ішли хлопці, сміялися. Казали — жартував сотник: кому материних неділішніх пампушок шкода — хай пообіда вдома. Шукай тоді пана полковника за десять миль од Черкас: до вечора з військом стоятиме.

Івасеві вдома не обідати — дожене того пана полковника й пішки...

Вибіг пригинцем у город, перескочив перелаз та на дорогу — тільки закуріло за ним! ...Стоїть Коновчиха в церкві, хреститься, б'є поклони, а з голови не йде думка про сина.

У батька вдався, завзятий — але що з того! Батько з коня не злазив, ганяв світами, доки й убили десь у поході... І синкові те саме сниться. До господарства кийком не заженеш: нащо я, каже, мамо, буду в чоботи пил набивати, руки за плугом каляти? Побачать козаки, будуть пічкуром, гречкосієм взивати...

— Ой Івасю, Івасю, недобра моя дитино, — шепоче мати гірко. — З чого ж ти хліб їси, як не з того плуга?

І вже не йде на думку молитва: щемить серце, пече, мов жива рана.

Вийшла з церкви, а назустріч сусідка.

— Ой свахо, біжіть хутчій додому! Ваш Івась до козаків утік!

Сполотніла Коновчиха.

— Коли? Хто бачив?

— Мій Ілько бачив. Біг, каже, дорогою і не оглядався. Шабля при боці, самопал за плечима.

Іде Коновчиха на подвір'я та голосить:

— Бодай тебе, сину, мої сльози в дорозі побили! Бодай тебе в тому війську недоля спіткала! Пожалів ти матір... подякував...

Цілу ніч отак ходила, приказувала. Темно в хаті, ледве каганчик на припічку блимає. Моторошно, важко на серці, наче увесь світ почорнів, узявся пустою.

Правду кажуть, що мати — крива душа: хоч дуже замахнеться, та не боляче вдарить.

Нагадала Коновчиха вранці усе, чого зопалу синові зичила, й сама злякалася.

— Нехай мене, стару, недоля поб'є, а не тебе, моя дитино! Видно, од роду — ні в воду... У батька вдався, батькові й сліди топтатимеш...

Пішла в поле, зайняла паровицю сивих волів, погнала на ярмарок. Зразу й продала, не торгуючись, бо люди, як мухи на мед, налетіли, побачили, що дурничка.

Ще в брата позичила, виблагала — й купила коня вороного, баского, що й гетьманові сісти не сором! Сама засідлала, пістолі батькові в тороки поклала й одіж — шаровари сині, саєтові, червоний жупан і пояс шовковий, запорозький, — нехай син носить!

Мов на те, козак коло двору їхав, нетутешній, звідкілясь аж із Дону. Теж, сказав, Филоненка доганяє. Отих донців здавна на Січі було чимало — не диво, що й цей зараз на війну подався. Зупинила його вдова, ублагала коня Івасеві одвести і три копи грошей оддати, у хустинці зав'язаних.

Узяв козак повід, підморгнув хитрим оком: «Не тужи, мати!» — і помчав, зник у хмарі куряви.

Може ж, таки передасть, десь і за ним стара мати удома плаче...

А Івась у козацькому таборі блукає, ніяк собі ради не дасть. Ніхто на нього й глянути не гляне, й спитати не питає: «А чого тобі, хлопче, треба?»

Вже й ранок настав... Кожен своє діло знає — хто рушницю чистить, хто шаровари латає, а хто вже й снідає в гурті біля вогнища.

Підійшов Іван до гурту, скинув шапку.

— Добридень, панове козакі! Хліб та сіль!

— Імо, та свій, а ти й так постій! — одмовив русявий козак, набираючи з казана гарячої пшоняної каші.

Хоч і знав Івась, що так годиться відповісти за козацьким звичаєм, та почервонів як жар. Проте нахилився, витяг з-за халяви ложку.

— Е, та він хлопець третій! — моргнув русом русявий. — Бач, і ложку має. Сідай, козаче, до гурту.

Ох і смачною ж здалась Івасеві польова, придимлена каша: зроду такої не їв! Одне, що дуже зголоднів, а друге, що це ж таки він з козаками снідає! Бач, не відштовхнули, пустили до гурту...

І статечно їсть хлопець, не хапається, ос-

танній стромляє ложку в казан, набирає каші потроху — аби не сказали: «Глита, як собака!» Тільки поснідали, побіг, приніс цеберко води, допоміг кашоварові казана помити.

От коли б мати бачила!

А вже табір заворушився. З усіх кінців заспівали сурми, поскакали сотники, гукаючи, щоб сідлали коні.

Козаки, що сиділи біля згаслого багаття, пахаючи люльками, посхоплювались, побігли до коней.

Лише Івась безпорадно стояв серед цього сум'яття і в думці кляв себе на всі заставки, що прибіг піший. Хіба ж повернеться язик просити, щоб хтось позичив коня? Мамієм назвуть, недотепою.

В піхотинці піти?

Ще гірше!

— Гей, хлопче, тебе не Іваном звуть? — гукнув хтось за спиною.

Хлопець здригнувся.

Якийсь козарлюга — сидить на сивому коні, трима вороного за повід.

— Чуєш, ти, бува, не Іван Коновченко?

Івась кивнув. Йому враз перехопило горло. Він і вгадував, і боявся вгадати.

— Ну, ось тобі гостинець — мати прислала! — І простяг Івасеві повід вороного коня, що не хотів стояти на місці, сердито перебирав тонкими ногами й форкав, косуючи наллятим кров'ю оком.

Наче вітром підкинутий, злетів Івась у сідло.

Ой мамо, ой матінко! Чим тобі віддячити?! Від якої ганьби врятувала ти свого сина! Кінь — мов змій! І вві сні такий не приснився.

Донець добув із-за пазухи зав'язану вузликком хустину, пильно глянув на Івася.

— Гроші візьми... Казала передати...

Та Івась лише махнув рукою. Які там гроші! Він і сорочку зараз би з себе скинув, оддав за того коня, якби загадали.

І коли знову заграли сурми й почали козаки шикуватися — він і собі став у лаву, зліва, з самого краю.

Козаки, ніде правди діти, пересміхнулися, але змовчали, не сказали нічого. І сотник, той самий, що не схотів учора його записати, — проїжджаючи, тільки глянув і відвернувся, хоч Івасеві серце аж підстрибнуло й покотилося кудись, у затерплі від страху п'яти. Отож усе лихо минулося. Чим він тепер не козак! Кінь добрий, зброя справна, в сідлі сидить, мов реп'ях... Чого ще треба?

Ледве тиждень минув у поході, а наче рік! Івась почорнів, схуд, очі запали: мабуть, і мати, побачивши, не пізнала б. З ранку до ночі не злазить з коня, спить на землі, поклавши кулак під голову, їсть житню соломаху з водою. Та дарма... Терпи, козаче, лихо: будеш мед пити!..

Полковник не дуже дає спочивати, веде військо на Тягинь-місто, поспішає — щоб ударити зненацька, розполохом.

Попереду снують розвідники, вистежують, чи нема близько орди, щоб не сповістила до часу турків про наступ. Та хіба вбережешся! Таки ж рознюхала, бісова орда, що козаки йдуть. Вранці, восьмого дня, ледве на світ благословилося — на степових могилах спалахнули вогні.

То розвідники давали знак: на табір мчать татари!

Коли б згодом хто спитав, як же воно було, Івась небагато б зміг розповісти. Сказати правду, він і не бачив нічого... Йому й ще трьом хлопцям-молодикам загадали гнати коні до степового байраку.

— Та глядіть, сидіть отам тихо, як миші! — суворо наказував сотник. — Коням морди пообмотуйте джгутами, щоб не іржали. А мурзакі наскочать — одбивайтеся. Хай пугачем хто запугука — ми вдаримо з табору!

— Добре, батьку!

Глухо затупали копита. Щільно збитий табун спустився в байрак, пірнув у високу траву, що хлюпала на ноги росю. А хлопці, порадившись пошепки, повилазили на схил, причаїлися в кушах, щоб усе було чути.

Якийсь час стояла тиша. Лише з табору чути було приглушені голоси, рух, брязкіт. То козаки перекочували вози, ставили їх з чо-

тирьох боків догори дишлями, зв'язували між собою, замотавши ланцюги за колеса.

Потім почулося клацання. «Рушниці рихтують! — вгадав Іван. — Стрільці стали попереду, а позаду козаки заряджають та їм подають. Щоб швидше!»

І тут, у степу, в світанковому тумані озвалося далеке виття. Наче сотні вовків повибігали з байраків і гнали на табір, скаженіючи, бризкаючи піною...

Татари! Все ближче лемент. Вже чути вигуки: «Алла! Алла!» — і посвист стріл: на скаку б'ють з луків бусурмени!

А табір мовчить. Аж у вухах лящить од несамовитого галасу орди, а звідти хоч би стрелили!

Не тямлячи себе, Іван вискочив з байраку — й прикипів до землі.

Вдарили! Раз, другий, третій, і сипонули постріли без упину, відгукнулися луною вдаль, горохом розкотилися по балках та виярках, аж позлітало з галасом в усьому степу сполохане птаство.

От, пробиваючи грім пострілів, вдарили з возів невеличкі польові гармати. «Еге! Збоку хотіли заскочити мурзакі та й трапили, як жаба в жар!» — сам собі шепотів хлопець.

Його трусила пропасниця, руки тремтіли. Кинути б усе, побігти до своїх, на підмогу.

Але враз згадав, що сказав сотник, зітхнув і знову сховався в байраці.

А вже постріли змовкли: орда лементувала все далі й далі. Одбили! Услід зачувся тупіт: козаки поскакали слідом за втікачами. Видно не всіх коней загнали в байрак: трохи було десь біля табору.

І тут зашелестіла трава під хуткими, квапливими кроками. Хтось біг до байраку — не один, кілька! Не змовляючись, хлопці схопилися за рушниці, та зразу ж і опустили, зачувши знайоме «пугу!»

— Гей, хлопці! — гукали козаки на бігу. — Коні мершій давайте!

Іван угадав, не питаючи: вони теж переймають ординців. Оті буджаки вперті: не одна сотня ще спробує вернутися назад, понишпорити біля табору.

І коли останній вершник зник з очей, він скочив на свого вороного й помчав слідом.

Ой Івасю, Івасю, нерозумний сину! Мабуть, доля тобі ворожила, що погнався ти в січу наосліп, а смерть тебе минула... Бо нагледів ординців здалека, зрадів та й кинувся їх рубати, гаразд і не роздивився, скільки...

...Двох Іван таки поклав, а шестеро його оточили, вибили шаблю з рук, накиннули аркан на шию, і бігти б йому за татарським конем у неволю, якби не вдарили ззаду козацькі рушниці.

Підїхали братчики, тільки головою похитали.

— А тобі ж, вояко, ніхто не казав, що до шаблі ще й голови треба? Ну, матимеш тепер науку!

І щоб краще далася наука взнаки, козак добре потяг Івася нагаєм по спині. Проте обернувся цей бій для вдовиченка не ганьбою.

«Доброго батька син, — гомоніли козаки між собою, — вісьмох не злякався!» А молодики, що не встигли скуштувати січі, поглядали на нього заздрим оком.

Отож і підбадьорився Івась: їде, конем грає. «Не зарікаюсь я, — думає, — бусурменів рубати! Удруге в мене шаблі з рук вже не виб'ють!»

Ось уже й стало козацьке військо в зеленій дністровій долині під городом Тягинню. Тур-

ки тільки того й чекали: заверещали дудки, захрипіли труби, рушили з фортеці яничари, помчала кіннота.

Попереду біжать монахи-дервіші, крутяться дзигами, моляться, щоб було правовірним щастя-удача.

Майорять на сонці строкаті стяги, блищать кута зброя — в очах рябіє.

Коли це виїхав навпроти козаків здоровило турок на білому огирі, загукав, замахав рукою. Сталевий панцир, важкий щит, сам дебелий, мов скеля, — Вернигора та й годі!

— Ото він, братчики, на герць викликає! — сказав полковник Филоненко, глянувши на своїх. — Ану, хто хоче лицарської слави добути, з бусурменом силою позмагатися?

Наче вогнем опекло вдовиченка. Торкнув коня стременами, низько вклонився полковникові:

— Благословіть, батьку, на герць стати! Глянув Филоненко, нахмурився:

— Та чи в мене старіших козаків немає, щоб я тебе на герць випустив, хлопче?! Ще в колодочки не вбився, козацького звичаю не знаєш... Повертай назад!

Проте Івась не повертає.

— Хіба ж, батьку, всі старі соколи високо літають, усі старі щуки карасів хапають?! Бува, що мале каченя, а рибку ловить краще, ніж старий качур! Пусти на герць!

Знявся регіт поміж козаками, аж коні затанцювали. Не витримав і полковник, осмінувся. А зухвальцеві того тільки й треба. Вихопив шаблю й поскакав на турка.

...З багатьма супротивниками змагався в житті могутній лицар-бегадур, а побачив, хто до нього скаче, — отетерів з подиву. Невже у

козаків дужчих звияжців немає, що пустили на герць отаке безвусе хлоп'я?! Чи ж подоба славному лицареві з ним битися?

...Чи подоба, чи ні, а битися треба! Бо мчить молодий козак вороним конем, летить, мов стріла з татарського лука. Наскочив, і здивились коні, кривими струмками замигтіли під сонцем гартовані леза.

Ой турчине, турчине! Рано ж ти величався! Ще ніхто гаразд і придивитися не встиг, а вже впав додолу золочений лицарський щит, а за ним меч — брязнув, зарився в землю. Охнув бегадур і звалився з сідла, заюшившись кров'ю.

Аж застогнали турки від такої ганьби. Махмуд-Алі, окрасо султанського війська! Чи снилось кому, чи гадалось, що втратиш ти лицарську честь, впадеш від руки недоростка?!

А Іван гуляє по полю, себе від щастя не тямить. Ще двох ординців збив із сідла, одного арканом накинув, помчав «язика» перед полковницький намет.

Здивувався полковник, розвів руками.

— Оце забійголова! Оце тобі вдовиченко! Десь ти, материн сину, за плугом ходив та звичай козацькі збирав, що таке утнув...

Але тут ревнули гармати, захрипіли знову турецькі сурми. Злі, як чорти, кинулись бусурмени в січу, щоб змити з себе ганьбу. Та щастя втекло від них. Козаки розгромили і яничарів, і кінноту, прогнали назад у Тягинь.

...Пливе ніч над землею, горять вогні в зеленій долині. Не сплять козаки, згадують недавній бій, гомонять про свою перемогу. А найбільше вдовиченка хвалять: отакого велета звалив! Усьому війську слава.

...Не без того, щоб і чарка з рук до рук не ходила, хоч і не годиться пити в поході.

А Іванові й без горілки хміль у голову вдарив. Не всидить на місці, походжає від гурту до гурту, досхочу наслухатись не може, як його вихваляють. Солодша за мед здалась йому слава: наче й сам підріс і сили прибуло втроє...

Підійшов до вогнища, кашлянув, простяг руку до чарки, що ходила по колу:

— Ану, братчики, і я вип'ю!

Спершу й не хотіли козаки, а тоді махнули рукою, налляли дерев'яний корець-михайлик!

— Гаразд, хильни, щоб удома не журились!

Хильнув Івась одним духом — і рушив далі, заплітаючи ослабленими ногами, верзяючи хтозна-що, бо язик насилу повертався в роті.

Коли це назустріч полковник:

— Ти що, синку, п'яний?! Ану, йди хоч до мене в намет та гарнесенько проспися. Гляди... П'ян-козак свого не докаже, тільки славу лицарську втерє.

То хіба ж Іван послухався? І в намет пішов, і спати ліг, а як полковник десь одвухнувся, втік.

Свиснув, гукнув вороного, і ну з п'яних очей ганяти по табору, зачіпати, кого стріне! Хто сказав, що він свого не докаже?! Отже й докаже!

Того конем штовхнув, того стременом у груди вдарив, аж поки не розсердились козаки та не почали лаятись, а дехто зопалу й за нагайку схопився.

Тут розсердився Іван, аж заплакав.

Оце така йому дяка й шана? Ну ж, братчики, пошкодуєте!

Шмагонув коня — і гайда в степ: ніхто й не встиг зупинити.

Пливе місяць уповні, світить на балки й могили. Іде вдовиченко, хитається в сідлі, шука опівночі турків, на герць викликає.

А турки якраз і наспіли. Чи вони біля табору чатували, чи, може, п'яного і вночі пізнали, тільки вихопились, мов з-під землі, оточили... Ану, приймай герць, молодий гяуре! Побачимо зараз, яка в тебе сила!

Вилетів хміль з голови, та пізно... Зціпив зуби Іван, став одбиватися.

Не олень, пришуливши вуха, тіка од вовка, не сайгак скаче, одбившись од стада. То біжить до козацького табору на світанні вороний кінь, метляє обірваними поводями.

Глянув полковник, жахнувся:

— Ой, лихо, — Коновченків кінь скаче! Мерщій, братчики, їдьмо хлопця шукати. Десь його вже й на світі немає.

Поїхали козаки, знайшли. Лежить вдовиченко, насупивши брови, тиска в руці шаблю, а біля нього — троє зарубаних турків.

А мати? А мати ночей не спить, дожидає сина. День у день ходить на високу степову могилу, виглядає — чи не їде військо.

Минув місяць, минув другий, а за третім — діждалася... Летить пісня здалека, гудуть тлумбаси, вертають козаки з походу. Їдуть веселі, хваляться щастям: упень розбито турків під Тягинь-містом!

Глянула мати й за серце вхопилася.

— Козаченьки, соколики! А чого ж мого Івана між вас немає?!

І примовкли козаки, посмутніли. Не словами одказали матері — піснею:

Не плач, мати, не журися,

Бо вже син твоїй оженився,

Та взяв собі паняночку —

В чистім полі земляночку...

Ой не співайте, братчики, не крайте серця матері! Вже вона знає, що син загинув... Та козаки співають далі:

Ой упала козацька буйна голова,

Як у полі од вітру трава.

Тільки слава не вмере, не поляже,

Щиру правду по людях розкаже.

ПРО ХВЕСЬКА ГАНДЖУ АНДИБЕРА

Ішов шляхом у Черкаси козак-нетяга. Шабля при боці, шапка набакир, а коня чортма — в бою позбувся... І пищалі нема, й порохівниці — отак докозакувався. На плечах жупан не жупан, а якась свитка-семиряга: і надіти не гожа, й на хлів незгожа.

Та козак не тужить, б'є лихом об землю. Іде й пісню співає:

Ой гуляв нетяга сім год, ще й чотири
Та втерав з-під себе
Три коні воронії!

Що правда, те правда! Гаразд, що голова на плечах лишилася, — бо скрізь у бою шукав козак, де ворогів рясніше, туди й мчав і рубав з плеча.

Та хіба ж сам воював козарлюга? З товариством, з братчиками-січовиками, отакими ж

нетягами, як він! Що йому, те й їм! З одного казана кашу їли, вкупі на землі спали, а небом укривалися, один одного боронили в бою.

Ох і погуляли ж козаченьки! Хоч є що згадати... Шарпали й неситих татарських мурзаків, і турків, а найбільше давали чосу польським панам-магнатам, що підбили під себе половину України, аж до Дніпра, ще й до другої половини простягали загребуші лапи.

Горіли червоним полум'ям пишні маєтки, сотнями тікали до козаків селянки-хлопи, яким у печінки в'їлася панська неволя. Не один вельможний магнат хапався за голову, бачачи, як іде димом його добро, верещав, наливаючись кров'ю, що посадовить на палі всю козачню, а за отамана-паливоду обіцяв десять тисяч злотих — аби тільки запопасти його до рук.

Усього було: і ганялися за козаком, і ціну за нього давали, а проте не вибили душі з тіла, хоч і дожився, що й шеляга шербатого в кишені немає.

Біжить, тікає з-під ніг грузький черкаський шлях, ховається вдалині під безлистими вербами. Стеляться навколо безкраї поля, зеленіє перемика дощами озимина, тішить око. Ще скубуть на луках пізню отаву буйногрові коні, пасуться воли круторогі. Шуляться під холодною мжичкою босоногі пастушки, з головою ховаються в намоклі свитки.

Глянув козак.

— Гей, хлопці! — пита. — Чиї табуни?

— Пана полковника Золотаренка! — захриплими на дощі голосами гукають пастушки.

— А поля чиї?

— Та не чиї ж, пана полковника Золотаренка!

— Ото ще розпросторився пан полковник — як жаба на купині! — сам до себе каже з серцем подорожній. — Нема на них, на цих дуків, лихої години: усю землю під себе підбили. Ніде бідному козакові-нетязі стати й коня попасти...

А вітер гнав та й гнав хмари. Упав присмерк, дужче ринула злива, заляпотіла по калюжах. Зайти б оце до корчми, вихилити чарчину, погрітися, та хіба ж дасть бісова шинкарка без грошей?

Подумав-подумав і махнув рукою. «Хай йому грець! Зайду! Хоч погріюсь, бо вже з холоду дрижаки беруть. Доки дійду до Черкас, геть задубію».

Звернув з шляху та й рушив навпростець до корчми, що блимала в присмерку малими віконечками, мов жовтими котячими очима.

А того не відає козак, що сидять у корчмі гості! Та які! Багатії-дуки, козацька старшина. Один — Гаврило Довгополенко, старий сотник з Переяслава, другий — ніжинський сотник Іван Войтенко. А навпроти них сам черкаський полковник Степан Золотаренко, випнувши череву, розсівся на довгій лаві.

Блищать проти світла дороги заморські шаб-

лі, ясніють кармазинові жупани й кунтуші. Таки ж недурно прозиває козацька голота оцю старшину кармазинниками! Розжилися, набрали добра в походах, загарбали землі, скільки самі хотіли, і вже чорт їм не брат... Пани не пани, а підпанки! У такого кармазинника поля не міряно, худоби не лічено, а скільки шарпаків-нетяг наймитує в нього за харчі та за дві сорочки на рік, хоч не питай, бо він і сам не знає! Сидять дуки в корчмі, хилють хмільні меди та горілку, один перед одним величаються, крутячи довгі вуса.

Біга шинкарка з наймичкою вдвох, носить усяке питво та наїдки, насилу встига подавати. А двері на залізний гак заціпнула, щоб ніхто непроханий не пхався... Де ж — такі гості!

Підійшов козак знадвору: що за чудасія! І світло горить, і голоси чути, а двері замкнено. Наліг плечем дужче — тільки брязнула виврана живцем заціпка, аж репнув дубовий одвірок... Вступив він до корчми та й скинув шапку: «Добри вечір, панове!»

— А чого це ти, хлопче, не спитавши, двері ламаєш? — набундючився червонопикий Золотаренко, з грюкотом ставлячи на стіл порожнього келиха. — Не чув хіба, що непроханим гостям буває?

— Коли б не почакували отим медом, що ворота підпирають! — докинув і рудий Войтенко. — Хто зван, той і пан, а тебе ж сюди наче не звали й не кликали...

— А я, добродію, в пани не набиваюся, — спокійно відмовив козак, сідаючи на лаву. — Погріюся трохи й піду собі. Може ж, такі лави не просиджу...

Тут до хати вбігла шинкарка із здоровезним полумиском, у якому парувало смажене поросє, обкладене сливами.

— Ах ти ж люципере! Ах ти ж анциболоте! — вимахуючи полумиском, заторохкотіла вона на всю хату. — Нашо ж ти двері виважив?! Бачили, людоньки, — одвірок репнув! А щоб тебе громом прибило! А бодай тебе...

Сипонула словами, мов горохом з мішка, та раптом і загнулася, хоч козак не відповів нічого, тільки ворухнув широким плечем під подертою семирягою.

— Цить, Насте! Не торохти, як порожня бочка! — порадив старий Довгополенко, котрий досі не встрягав у розмову, а мовчки пив мед з дерев'яного кухля.

— Біжи краще, принеси чоловікові пива. Нехай вип'є!

І почав ритися в пузатому гамані — перебирати золоті, срібні та мідні гроші, ховаючи гаман під стіл, щоб не побачили сусіди.

Рився, рився — витяг півкопійки — шерба-того шеляга.

— Ось на тобі! Якраз на кварту пива буде. Ох і обачний старий Довгополенко! Зна, як свого не втеряти, й шану заробити! Хіба ж він од шеляга збідніє?

Одвернулася шинкарка, сховала посмішку. І до наймицьки:

— Біжи, Марусе, в льох, вточи пива з тої бочки, що коло дверей. Та хутчій мені!

Глянула чорноброва Маруся на козака й очі опустила.

Козаче-соколе, невже ти не бачиш, що з тебе глузують?! Загадала хазяйка пива наточити, а воно прокисле, смердюче — його й свині не питимуть...

Побігла дівчина в льох, знайшла бочку меду, хмільного, найкращого, що стояла в далекому кутку. З неї шинкарка нікому не цідила, берегла для ясновельможних гостей, бо корчми не минали й пани та магнати, заїздили часом хильнути чарку.

Одним духом вбігла Маруся назад. Несе коновку, а сама відвертається, буцім так від неї тхне, що вже й терпіти не можна.

Заглянув козак у коновку, осміхнувся: «Спасибі, чорноброва!»

Узяв коновку за вухо, вихилив, аж прищмокнув.

Знизали плечима дуки, пересміхнулися: «Ну ж, гольтіпака! Такому з калюжі налий — вип'є і ще проситиме!»

А шинкарка радіє: «Оце тобі, вражий сину, за одвірок! Диво, що очі не повилазили!»

Та козак на них не дивиться. Пішов і сів під грубою.

— Е-е, хлопче, — заговорив старий Довго-

поленко. — Чого ж це ти мостишся? Видно, в гостях у людей не бував, звичаю не знаєш.

— А якого ж це я, пане, звичаю не знаю?

— А такого, що добрі гості посидять, посидять та й геть підуть.

— Поки в потилицю не наклали! — додав і Золотаренко, який давно вже сопів од гніву.

Як грюкне тут козак кулаком по груді!

— А не підете самі геть, бісові дуки, багачьке кодрло?! Чи гадаєте, як у кармазини вбралися, то й кия на вас нема?!

Що тут сталося! Сажа хмарою кружляє по хаті, запорошує очі. Дуки посхоплювалися, верещать, лізуть битися. Та козак тільки рукою махнув — усі троє так і попадали.

Коли це хтось ізнадвору — стук! — у вікно.

— Агов, батьку, ти тут? — гримнуло басом.

Стрепенувся козак.

— Ач, вражі хлопці! Таки ж знайшли мене!

Підійшов до вікна, відчинив.

— Гей, братчики! А йдіть-но сюди! — гукає.

Остовпіли багатії, пороззявляли роти. Що ж це воно буде?

Відчинилися двері, й зайшов до корчми за порожець. Очі карі, чуб кучерявий, пищаль за плечима, а в руках дорогий жупан, гаптований золотом. Подав козакові, уклонився: «Вдягай, батьку!» — і став збоку.

Вдягнув козак жупан, розправив молодецькі чорні вуса. А в сінях знову загупали кроки. Грюкнули двері, й зайшов не один запоро-

жець — двоє. Перший шапку несе з червоним верхом, другий — шаблю всю в самоцвітах.

Припнув козак до пояса шаблю, заломив на вухо шапку.

— Спасибі, братчики! Усі тут?

«Іду-у!» — гукнуло знадвору, і вступив до корчми ще здоровань-січовик з люлькою в зубах. Скинув шапку, витяг з рота люльку, вклонився їй простяг козакові гетьманську булаву.

— Бери, батьку кошовий! Годі тобі бурлакувати!

Ударили дуки об поли руками.

— Та як же ми не впізнали! Та це ж Хвесько Ганджа Андибер — кошовий отаман запорізький! Хто ж його знав, що він назнарошне гольтіпакою вдягнувся та й мандрує по Україні?!

Як затупають на шинкарку!

— Неси, вража дочко, меду найкращого, хмільного! Що й пани такого не п'ють! Будемо гетьмана частувати!

Побігла шинкарка, принесла меду, а в самої руки трусяться...

Оце тобі козак! Оце нетяга!

Стали дуки кланятися просити:

— Випий, пане гетьмане, щоб була між нами згода! Не гнівайся, сядь ближче, будемо радитися, як на нашій рідній Україні жити-проживати.

А гетьман узяв і вилив мед собі на жупан.

— Не мені шана — тобі, мій червоний жупане! Пий на здоров'я!

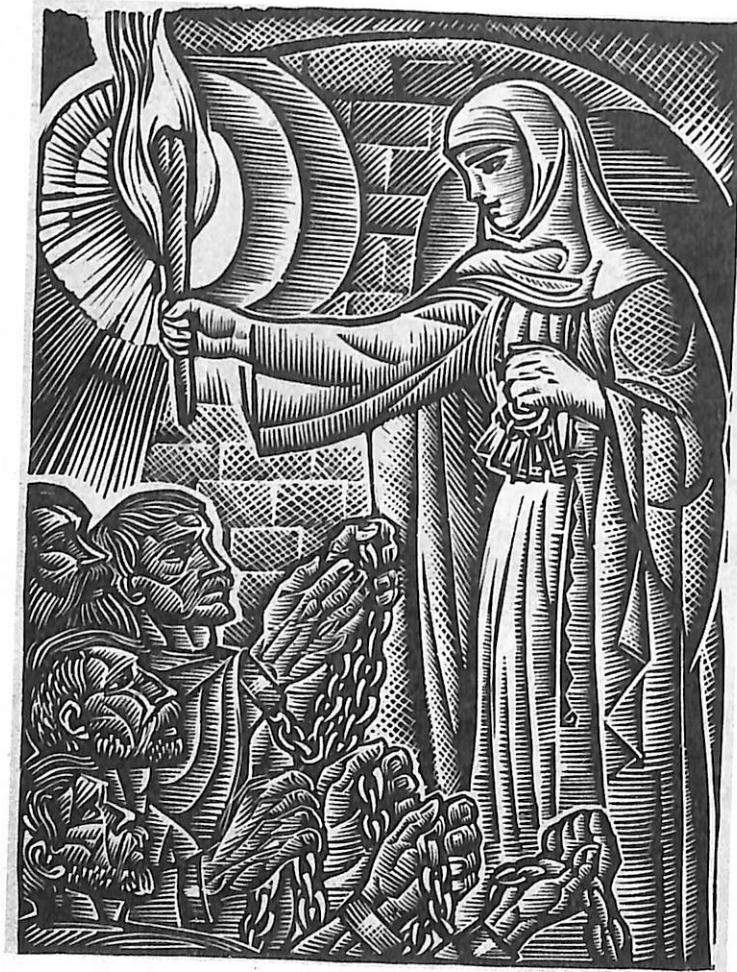
Та й жбурнув дорогий келих додолу, аж скалки на всі боки розсипались.

— Отоді, — каже, — панове дуки, між нами згода буде, як з отих скалок знов келих стане!

І моргнув запорожцям:

— Ану, хлопці, піднесіть дукам могорича! Хай знають, як голота частує!

Вийшов з корчми, скочив на коня й помчав дорогою в Черкаси. А запорожці витягли дуки на двір і дали їм доброї хлости.

Горить сонце над Стамбулом, виграє на золоті стародавніх храмів-мечетей, пірнає в зелені садів.

Біля мармурових палаців проганяють спеку дзвінки водограї, білі, рожеві, чорно-червоні троянди порозливалися в квітниках озерами. Де ще знайдеш таку красу, такі розкоші, як у турецькій столиці?! Бідності, злидням з брудних околиць до цієї краси й ходу немає: хай-но стукне котрий у золочену хвіртку, попросить хоч кухоль води з водограю — зразу де не візьметься сторожа, прожене втришия, ще й по спині надає на дорогу.

Край самого моря височить серед саду сніжно-білий палац старого Ахмед-паші. Недурно пишається старий своїм садом: є в ньому все, що може рости під сонцем. Навіть нетутешні плоди — помаранчі, схожі на жовтогарячі сонця, викохав горбатий садівник-іта-

лієць, за якого заплатив паша на ринку грубі гроші, дізнавшись про його вмілість.

Троянди й виткний жасмин пообплітали сіре каміння, виноград наливає на кручах важкі золотисті грона: хто б і подумав, що років з десяток тому тут була пустка — самі поточені вітрами скелі та кам'яниста коса вниз, облізана морем.

Але чого не зробить золото! Сипнув Ахмед-паша червінцями-цехінами, загадав, щоб гнали до нього невільників, і потяглися на скелястий берег гурти бідолашних бранців — носити мармурові брили, будувати палац, садити дерева й квіти в привезену здалека землю.

Ніхто не шкодував за вмерлими: на ринку вистачить рабів, а не стане — ще приженуть. По кілька разів на рік водять мурзи орди татар-ногайців та буджаків на Україну, хапають, як прийдеться, ясир і в Польщі, й на Русі.

Недурно ж чудуються чужоземні купці, їдучи кораблями до Туреччини й Криму, — звідки ще беруться люди на тій Україні, якщо женуть звідти без ліку й чоловіків, і жінок, і дітей — навіть таких, що ледве навчилися ходити.

Кожен кущик у тому садку тричі обмитий пекучим потом і слізьми: не рости б тому садові, а сохнути...

Та він буяє, розростається дужче й дужче, тішить око красою.

Проте є в ньому куточок, якого не торкалися невільницькі руки. Нема там ні троянд, ні запашного жасмину: хрещатий барвінок синіє на грядках по весні, а влітку пнуться до сонця високі рум'яні рожі, кручені паничі плетуться по тичці — геть-чисто садок коло хати десь на Україні. Але ніхто не буває тут, на галявинці, захованій поміж камінням, лише молоденька Мерієм-ханум, жінка Магомета-Аги, племінника старого паші, приходить сюди тайкома — полить квіти, пожуритися.

Не туркєня вона — підлітком схопили татари в Богуславі над Россю, помчали під Перекоп, а звідти — морем до Стамбула.

Може б, і загинула Маруся в недобрих руках, та запримітив її на ринку Ахмед-паша: нагадало йому тремтяче від страху русяве дівча недавно вмерлу доньку.

Одразу, не торгуючись, і купив полоняночку, привіз додому, одвів до жінки, що сохла від туги.

І потурчили Марусю, побусурменили, навчили чужих звичаїв, чужої, немилі мови. Ночами гірко плакала, бачила уві сні матір.

— Мамо, голубонько, де ви?.. Удома чи, може, теж у неволі? Де вас шукати, з яких країв виглядати? Обійшла б очю осоружну Туреччину, заглянула б у кожен дім — чи нема тут моєї матінки?!

Та замкнули Марусю в золоченій темниці: ані вийти, ані на світ глянути...

Дійшла до зросту — пожалів паша — відпустив на волю. Але яке з того щастя: однаково ж нікуди з палацу не підеш! Тільки й того, що вже не продадуть нікому.

Зразу ж і посватав її Магомет-Ага, що був паші за сина: своїх той не мав, прийняв до себе племінника.

Вийшла заміж, а краще не стало. У Магомета-Аги, окрім неї, ще були жінки, як то заведено в турків, і всім Маруся — кісткою в горлі. Гризуть, заздять: ще б пак, безрідній дівці-русинці отаке небувале щастя! З усіх невісток старий паша любить її найбільш: раз у раз приносить дорогі дарунки; як кудись їде, віддає на схов ключі від скринь та комор з добром...

А хіба ж Марусі від того легше? Як вона побивалася, не хотіла заміж! Знала — тепер їй вже ніколи не втекти додому! Шість років минуло, а забути несила: так і стоїть перед очима зелений Богуслав, батьківська хата над яром, верби понад Россю.

І жаліє Маруся невільників, помага крадькома, як може.

Глибокі льохи в Ахмеда-паші: є такі, де нема й промінчика світла. Отуди на ніч заганяють рабів-невільників з колодками на ногах, щоб не важились тікати. А спробує втекти чи ще як гнів накличе, — наб'ють колодку й на шию, кинуть у ту яму, — пропадай, як собака!

Але всяк буває: дехто й тіка, не лякається смерті від голоду чи від розбурханих хвиль у човні серед моря. Воно й правда: краще загинути, тікаючи, ніж терпіти такі муки в неволі!

Колись і Маруся думала про це, та вже й перестала. Знайшовся синок... Хіба ж утечеш від нього?! Прикипіло до серця рідне смугляве дитятко, скувало матір — і ланцюга не треба...

Сором Марусі дивитися в очі нещасним бранцям, хоч вони й не бачать її під важким чорним запиналом-черчафом. А надто як приженуть до паші гурт людей з України — тоді вона й глянути боїться: що, як є в гурті її земляки-богуславці чи, крий боже, хтось із рідних? Хіба ж не було так, що забрав колись турок у полон свою тещу?

І в пісні про це співається:

Ой кінь біжить дорогою,
Стара теща теринною.

Кривця сліди наливає,
Чорний ворон прилітає —
Оту кривцю випиває.
Приїжджає зять до двору:
— Вийди, вийди, дружинонько!
Привіз тобі невольницю,
Аж до смерті робітницю.
Буде тобі кужіль прости,
Оченьками стадо пасти.—
Теща дитя колихала,
Тишком-нишком заспівала:
— Люлі, люлі, турченятко,
По донечці онучатко.
— Мати ж моя, рідна мати!
Скидай з себе вбогі лати,
Бери мої пишні шати —
Будеш з нами панувати.
— Лучче мої вбогі лати,
Аніж твої пишні шати!
Я не хочу панувати,
Піду в свій край загинати.

Мов докір, пече серце давня-предавня, ще
від баби чута пісня. І Маруся гірко, невтішно
плаче, сховавшись у кутку опочивальні за ки-
лимом, щоб не бачили чужі очі, жалібно кличе
служницю, стару Пелагію. А та вже тут, при-

носить води, гладить по голові, потішна, мов
дитину.

Їй одній можна вірити — ця не зрадить, не
продасть, не розкаже Магометові, чого тужить
його молоденька дружина, не буде нашіпту-
вати у вуха паші. Землячка вона — з Русі, з
Курщини: своя рідна кров! Жалує Марусю,
як дочку. Колись, удома, і в неї була донь-
ка — та хтозна, що з тою донькою сталося:
Пелагія тридцять літ у неволі!

— Пелагіє, матінко, іди глянь, кого при-
гнали! Може, наші є, з Богуслава...

Старій не треба двічі казати. Хита головою,
нечутно дріботить з опочивальні. Потаємними
переходами пробирається на подвір'я, де під
палючим сонцем сидять обдерті, заковані в
колодки бранці. Мов тінь снує коло них, по-
шепки розпитує, з широкого рукава непомітно
передає їжу.

...Одного дня до палацу пригнали гурт сі-
чових козаків. Недавно і захопили їх... Сто
п'ятдесят запорізьких байдаків напали на ту-
рецьке узбережжя — якраз коли турки най-
менше сподівалися їх у гості. Козаки пустили
димом невеличке місто Буюк-дере, визволивши
три сотні невольників; спалили кілька узбереж-
них сіл і шугнули були до Босфору, щоб по-
розбивати невольницькі льохи ще й у Стамбу-
лі або хоч на околицях.

Але султан уже вирядив назустріч суходолом десять тисяч добірного війська. У Стамбулі поспіхом ладнали довжелезного залізного ланцюга, щоб замкнути від козаків гавань.

П'ятсот кораблів і галер, рихтованих морськими гарматами, вишикувалися в Босфорі, готувалися до бою, якщо не злякаються запорожці ланцюга й таки прориватимуться до гавані.

Проте запорожці й не проривалися, й тікати не квапились. Цілий день стояли півмісяцем байдаки на безпечній відстані від гармат, щоб не дуже було їх видно. Братчики курили люльки, спльовували в море, кепкували з турків, котрі чомусь не рушали з місця, — мабуть, чекали попутного вітру, щоб оточити й захопити всі байдаки зразу.

Та як загули від солоного подуву щогли, байдаки птахами шугнули назад — тільки їх і бачили! — хоч турецькі кораблі гналися слідом, розпустивши всі вітрила, а невільники за опачинами веслували, аж падали.

Лише три козацькі байдаки відбилися од своїх і потрапили в полон.

Півтори сотні козаків, закутих у важелезні кайдани, врочисто привезено до Стамбула. Сам султан Осман запрягнувся власноручно закатувати полонених і наказав надіслати про це звістку до Великого Лугу — щоб і десятому заказали січовики нападати на турецьку землю.

І постріляв, скованих, з лука, звелівши спершу добре прикрутити ланцюгами до стовпів, щоб і не ворухнулися.

Та бранці не просилися і не кричали, навіть, поки могли, жартували між собою: «І хто, дурний, казав, буцім боляче, як у тебе стріли влучають? Йй-богу, мов комашня кусає!»

Аж ногою тупав султан Осман, бачачи таку запеклість.

Раз у раз натягав тятиву, не тямлячи себе від гніву, — доки сотий бранець не звисив чубату голову під його стрілами.

Трохи охоловши, звелів відіслати вцілілих козаків на галери: де-де, а там вже подбають,

щоб смерть здалась їм солодша за всяку каторгу.

Отут Ахмед-паша і впрохав, щоб запорожців оддали йому; разом з іншими улюбленцями султана він також дивився на страту.

Його величність милостиво кивнув головою. Старий років з двадцять був великим скарбничим — порядкував усією турецькою казною, широко служив ще колишньому султанові. Вже ж не потуратиме гяурам, хоч і має невістку-русинку.

Колі пригнали запорожців, усі в палаці, навіть слуги й невільники, вийшли дивитися на них: такий був наказ паші. Хай, мовляв, бачать, як уміють правовірні карати своїх ворогів! Кому вже, кому, а невільникам, які, що не кажи, завжди мають каменюку за пазухою, буде добра наука!

І не хотіла Маруся, а пішла: побоялася, щоб паша, бува, не прогнівився, навіть дитя взяла з собою. Хто його зна, може, старий вже запримітив щось — останнім часом став ніби суворіший до неї — чи не вкинула недобре слово якась шептуха?

...Міцно притуливши дитя до себе, Маруся дивилася на запорожців, умліваючи від жаху.

Господи, що з ними зробили! В одного на голові струпом закипіла рана, у другого крикавить оцупок одрубаної руки, замотаний бруд-

ною ганчіркою. І в усіх крізь подерту одержу світять криваві рубці. Мабуть, зганяли турки злість, били, як хотіли! Очі позападали, губи взялися смагою, — хоч би хто догадався та води приніс!

Так ні ж, не принесуть... Стоїть юрма, дивиться, мов на звірів.

— А що, хлопці, — озвався раптом січовик з одрубаною рукою, роздивляючись сніжнобілий палац, що сліпучо горів під сонцем, — та й до біса ж у цього паші всякого надбаня! Якби підпалити — днів зо три горіло б!

— Не бійсь! — похмуро обіцяв другий. — Підпалять братчики, не забаряться. Шкода, нас не буде!

Гомонять, мов біля них і немає нікого.

— Чуєте? — спитав довгочубий молодик, з червоною смугою через усю щоку, — кажуть, у тутешнього пана жінка з Богуслава, гарна, як зірка. Коли б побачити... Землячка ж.

— Яка вона тобі землячка? — сердито відказав однорукій. — Перевертень поганий... Своїх продала. Я б отих потурначок живцем топив, щоб і роду від них не було, — нам на погибель!

Ніби зрозумівши таку страшну погрозу, маленький Марусин синок прокинувся й гірко заплакав.

Низько похиливши голову, пішла Маруся назад. Все пливло їй перед очима. Оце-то почула! Оце діждалась! Правда, все правда...

«Своїх продала...» Мабуть, і мати, якби побачила, таке сказала б!

Що ж його робити?! Як його в світі жити? Нема в кого спитати поради!

До вечора сиділа Маруся над колискою, боялася ворухнутись. Дитя плакало-захлиналися, пашіло гарячкою.

Прийшов Магомет-Ага, натупав, нагримав: нащо носила дитя дивитися на отих бузувирів! Це вони йому поробили: відомо ж, запорожці всі чаклуни-характерники, могли зо зла наклакати на малого Юсуфа хворість.

Плачучи разом з сином, злякано відмовляла Маруся:

— То не запорожці, то я винна! Дитя кволилося ще зранку, не треба було стояти з ним на сонці...

Прибігли жінки, кожна із своєю порадою, охкали, цмокали — вона їх і не чула.

Аж ось Пелагія привела звідкілясь старого лікаря-хакима. Той побурмотів над хлоп'ям, обкурив запашним димом, дав випити якогось зілля, і малий, чи то від ліків, чи, може, наплакавшись до втоми, потроху став засинати.

І знов налетіли, як оси, обсіли Марусю болучі думки.

Раптом згадалося: взавтра ж великдень! Удома — свято.

А тих сіромах замкнули в льоху, зморованих, голодних, навіть по шматку ячного коржа не кинули. У турків теж свято: молити-

муться в мечеті дві ночі без їжі та питва, буде такий піст і бранцям.

Пелагія шепнула: звелів Ахмед-паша накласти на запорожців по двоє кайданів, навісити на двері льоху пудові замки: ану ж, доберуть способу та втечуть!

Коло берега вже стоїть галера, чекає на них; після свят переженуть туди бранців, посадять за весла, і попливе галера кудись аж до аравійських берегів.

Біля дверей зачовгали капці. Увійшов безбородий, схожий на стару бабу Алім, що доглядав жінок Магомета-Аги, вклонився, притуливши руку до серця:

— Найясніший ефенді-паша йде до шановної Мерієм-ханум. Хай готується його зустріти!

Маруся сердито зітхнула, накинувши на себе остогидле запинало. Ще й цей причалапає, почне бурчати-вчитувати: чого ходила, чого сина носила, а може, й чого слухала, що казали бранці, та не переказала нікому...

Але паша не бурчав і не вчитував. Поїлескав по гарячій щічці малого Юсуфа, що спав у колисці, випручавши рученята з пелюшок, обіцяв прислати до нього вранці свого лікаря... й раптом витяг з-за халата здоровезну в'язку ключів.

— Заховай, джанім, не давай нікому! Прийду вранці з мечеті — заберу.

Що то за ключі — не сказав. Повернувся й пішов.

Отут і вдарила Марусі в голову відчайдуш-
на думка. А що, як вони, оті ключі, від льо-
ху, де в'язні? Може, піти... спробувати?

Як пощастить — хоч їсти дасть бранцям, хоч
води налле свіжої. Спіймають, хай буде, що
буде! А може ж, і не спіймають...

Заплакав синок — вона мерщій заколисала
його. Покликала Пелагію, щоб сиділа, очей
не зводила з дитяти, і потайними дверцятами
в кутку, під килимом, вийшла з опочивальні.

...Глибоко під землю ведуть стрімкі, пощерб-
лені сходи. Сиплються камінці з-під ніг, хо-
лоне серце. Маруся ще ніколи тут не ходила.
З двома кошиками через плече, з величезним
мідним глеком у руці спускається вниз, обе-
режно присвічуючи собі смолоскипом, — га-
разд, що догадалася захопити його з собою!

Чорна, беззоряна ніч нависла над землею.
Ні голосу ніде, ні шелесту — самі собаки гав-
кають, виють удалині. Усі чоловіки в мечеті,
жінки й собі моляться по кутках, навіть сто-
рож, котрий завжди сидить біля льоху, десь
пішов: мабуть, теж мимрить коран у свій
комірчині.

Ось і двері й два чавунні замки на них.
Тремтячою рукою Маруся перебирала важкі
ключі, по черзі пхала їх у шпари. Хололо
серце: що, як вона помилилася — не та в'яз-
ка?.. І раптом клацнуло — раз і другий... Ві-

дімкнула! Зарипіли іржаві завіси — і відразу
в обличчя вдарило вогкістю, підземною пліс-
нявою.

З писком кинулися врозтіч сполохані пацю-
ки, метляючи голими хвостами. Маруся аж
зуби зціпила, щоб не заверещати на все під-
земелля.

...Хлюпотить під ногами вода, звисають над
головою важкі зубчасті брили. Певне, в скелі
видовбано цей страхотливий льох. Звідси вже
нікому не втекти, не підкопатися під мури —
спробуй голіруч пробити камінь!

Десь тут, у глухій печері, тримає паша гурт
козаків, що їх багато років тому полонив у
поході. Відколи загнали під землю, ще ні разу
не скидали з них ланцюгів, не давали вийти й
на хвилину, побачити сонце. Мабуть, вже й
кістки їхні потліли в кайданах...

Та де ж запорожці? Хідник зверта праворуч,
гине в мороці. І раптом крізь камінь проби-
лися голоси, брязнуло залізо. Є! Десь тут,
близько.

Скупий вогник смолоскипа побіг по чорних,
нерівно тесаних стінах, чіпляючись за мокре
павутиння, шугнув у чорний закуток. Двері!
І так само два замки на них...

Знов важко, з натугою, двічі заскреготів
ключ. Маруся шарпнула клямку — й стала.
Наче в могилу зайшла! Сморід, задуха...

Назустріч заворушилися людські тіні, за-
бряжчали кайдани.

— Хто це? — спитав хрипкий голос.
Однорукий!
Маруся поставила глек, скинула з плеча ко-
шки.

— То я! — відповіла тихо.

— Жінка! — здивувався козак. — Стривай!
Це ж ти, мабуть, ота Богуславка! Диви —
прийшла, не злякалася.

Де там не злякалася! Жах душив Марусю
за горло, не давав зітхнути.

— Я вам їсти принесла. Узавтра великдень...
свято...

— Свято... Коли б на волю — ото було б
свято! Чого ж стоїш? Давай, що принесла.

— Пити! Пити! — застогнали в кутку кволі
голоси.

Матінко! Хто там? Лише тепер, трохи звик-
ши до темряви, побачила Маруся, що там, у
тісному кутку, прикуті ланцюгами до стіни —
люди, не люди — якісь кістяки. Довгі сиві бо-
роди, висохлі пазурясті руки...

Та це ж оті мученики, що стільки років ни-
діють під землею! Знав паша, до кого вкину-
ти запорожців!

— Зараз, зараз дам пити!

Вона метнулася, поналивала всім води в
череп'я, порозкладала їжу.

— Ой молодичко! — прохрипів в'язень, про-
стягаючи до черепка скоцюрблену руку. — Бу-
ло б тобі мовчати, що завтра великдень. Аж
за серце вхопило.

Що скажеш на це? Маруся тільки сльози
ковтала.

— Ану, хлопці! — гримнув раптом однору-
кий. — Чи пан, чи пропав! Відмикай нам кай-
дани, Богуславко!

— Це ж як? — сполотніла вона.

— А так. Ключі в тебе є? Давай сюди!

Тільки зараз впало їй в око, що на лан-
цюзі, який сковував запорожцеві вцілілу руку
з ногами, висить замок.

Хотіла відступитися — й не змогла.

Побігла, принесла в'язку. Двома ключами
повідмикала кайдани.

Не вірячи собі, випростували бранці затерпілі
руки й ноги.

— Не баріться, хлопці, не баріться! — нака-

зував однорукий. — Тікаймо, поки турки не схачу менулися!

— Десь тут є човен чи байдак який?

— Галера є! — згадала Маруся. — Стоїть недалеко.

— А ми! А нас... — жалібно застогнали прикуті до стіни в'язні. — Хоч у море вкиньте, тільки тут не лишайте... Братчики!

Запорожці метнулись до них. Повиривали із стіни іржаві гаки, порозбивали ланцюги, навечно заклепані на худих тілах.

— Стривайте! — зупинив братчиків однорукий, блиснувши очима. — Хоч і шкода часу, а утнемо туркам штуку. Хлопці, хутчій замикайте кайдани знову! Хай думають бусурмени, що нам чорти помагали.

...Ледве помітною при світлі пізнього місяця стежкою вивела Маруся козаків на берег.

Галера стояла порожня: дозорці разом з усіма правовірними молилися в мечеті, не чуючи ніякого лиха. Навіть кладки, перекинutoї на галеру з високої кам'яної коси, не прибрали.

— Ну, Богуславко, бувай здорова! Спасибі тобі. Може, з нами поїдеш?

Маруся зітхнула.

— А синок?

— Гляди: дізнаються — уб'ють тебе!

— Уб'ють, то й уб'ють. Нічого не вдієш...

І стрималась — не заплакала. Тільки руки заломила.

— Козаче, голубе, не минай Богуслава: там

моя мати! Побачиш, — скажи: хай добра не збуває, мене не шукає, бо я вже в могилі...

Тихо звелися й пірнули у воду весла. Галера попливла-полетіла, мов на крилах.

Стоїть Маруся, дивиться вслід. Хоче йти назад і не може...

Одна в людини мати — одна батьківщина. Хто втеряє її — не матиме долі довіку!

Літа пугач коло Січі
 Та й «пугу!» та й «пугу!»
 Вирушайте, козаченьки,
 До темного лугу!
 Ідуть лугом бусурмени,
 А сліду немає!
 Попереду чорний турчин
 Сивим конем грає.

...Нема в цієї пісні ні кінця, ні початку, вже давно позабували люди, як вона й співається, а це ж бувальщина, щира правда! Отак воно й сталося колись...

Триста вершників мчало на Січ аж з-за дніпрового гирла, з турецької фортеці Очакова, і вів їх здоровило-сотник Арслан-бей.

Днів з десяток тому одурили запорожці всю турецьку сторожу на дніпровім гирлі — пром-

кнулися вночі байдаками коло узбережних фортець, хоч і протягли турки довжелезного залізного ланцюга впоперек Дніпра, а біля нього поставили найжені гарматами галери.

Та хитрі січовики пустили поперед байдаків зрубані дерева, почіплявши на їхнє гілля брязкотливого залізяччя, й поки турки з переполоху ґатили по тих деревах з усіх гармат, козаки пропливли попід ланцюгом і шугнули в Чорне море.

Отож і вибралися турецькі кіннотники в похід, щоб наскочити на Січ уночі, зненацька, та помститися за таку зухвалість.

З тиждень тайкома скрадалися плавнями, не палили вогню на перепочинках, обв'язували коням морди сирицею, щоб не іржали, дослухалися до кожного шелесту.

І прогавили... На сьомий день налетіла сотня січовиків, мов з неба впала, врізалася клином у турецький загін, тільки шаблі засвітили.

Попереду мчав на білогривому коні молодий курінний отаман у червонім жупані. Перший кинувся він у січу: йому було за що сквитатися з турками. Не мав козак ні роду ні племені, ні батька ні матері, ні сестри ні брата — всіх полонили бусурмени, погнали в Туреччину, як він був ще малий.

Схопили б і його, вже й перехилився був з сідла якийсь лупоокий вершник, та хлоп'я, заверещавши не своїм голосом, без тям чкурнуло в поле, заховалось у високому житі.

Хтозна, що з ним сталося б, — турки спалили все село до пня, не лишили й душі живої, — але їхали днів за три біля згарища запорожці, побачили білоголове хлоп'я, що спало в теплому попелі, зібгавшись, мов котеня, і забрали його з собою.

Хоч як допитувались — воно тільки й знало, що звати його Хведорком. Отож і прозвано знайду на Січі Хведором Безрідним.

Недурно кажуть: «Козакові Січ — мати, а Великий Луг — батько». Ледве підріс, став Хведорко джурою, доглядав сотникового коня, чистив зброю; згодом добув огира в бою й сам став козакувати, а оце рік тому обрали його січовики на курінного отамана, не зва-

жили й на молодий вік, такої слави зажив козак у походах.

...Шалено рубається Хведір, весь побілів од люті. Бач, куди вихопилися турки — на Січ прямували псяюхи! Не топтати ж їм дороги до неї, всі до одного ляжуть отут, на березі, кістками!

— Гей, братчики! — гука Хведір козакам. — Не спускайте ока з бусурменів, щоб не промкнувся котрий очеретами! Та самі ж, глядіть, тримайтеся купи!

Крешуть іскри козацькі шаблі: чи не сотня ворогів лягла трупом.

Але схаменулися й турки: несамовито кидаються на запорожців, як голодні вовки. Одчай додає їм сили. Нема більшої ганьби, ніж втекти з бою.

Трапила коса на камінь: краще й козакам тричі вмерти, ніж відступити, пустити на свою землю ворога.

Кинув Хведір оком на братчиків, — нема й половини.

— Ану, хлопці, вдармо ще раз! — підохотив хрипко, витираючи кров з обличчя.

Не сам Хведір у бою — біля нього вірний джура Ярема.

— Ой, батьку отамане, стережися! — гукнув Ярема несамовито.

Глянув Хведір — і шарпнув коня вліво. Коло

самісінького вуха свиснула куля з мушкета. Цілив височенний, плечистий турок, що біля нього купкою збилися кіннотники.

— Кеписько поціляєш, турчине! Ось я тобі покажу, як у нас цілять!

І погнав коня просто на нього, закрутивши над головою лезом.

На мить ушухла різанина: мов заворожені стали козаки й турки, прикипіли очима до своїх ватажків — хто переможе?

Гримнула сталь об сталь, аж похитнулися змилені коні. І вже тільки брязкіт шабель чути й глухий тупіт копит та часом приглушений покрик крізь зуби. Позлітали шапки з голів, важко дихають груди, але жоден з войовників не піддається.

Та що це? Зненацька застогнав козак і поточився з сідла, став падати, хапаючись руками, й повис на коні, зачепившись за стремено. Аж очі витріщив турок — здивувався швидкій перемозі. Підскочив, замахнувся ятаганом — і звалився, вражений блискавичним ударом.

У бою перемагає хитріший!

Мов один, загукали з радощів січовики, забувши про небезпеку.

Полетіли козацькі шапки вгору.

Усміхнувся і Хведір, блиснув очима, махнув своїм рукою.

Але тут підвівся в стременах одноокий турецький кіннотник, — він стежив за герцем,

хижо шкірячи зуби. І ту ж мить свиснув у повітрі кинджал, вгородивсь отаману в груди...

Не встиг джура й метнутися — підхопити. Мовчки впав козак на втопану копитами траву.

І загуло, застогнало в плавнях, мов заклекотіли разом усі дніпрові вири. Вже не вгадаєш, де козаки, де турки, — кинулись одні на одних, не тямлячи себе, зіткнулися, зійшлись навмируще.

А вгорі лопотить крильми вороння, поналітавши звідусюди, кружляє, мов підхоплене бурею чорне листя, спускається нижче й нижче — дожидає, коли-то скінчиться січа.

Недовго й дожидало. Ще трохи — і впала тиша на березі.

Усіх поклала покотом смерть, склепила уста й очі, вгамувала навіки.

Блукають бойовищем осиротілі коні, сумно іржуть, обнюхують полеглих — чи не озветься господар. Але де там! Тільки вороння важко здійсмається з-під копит та шумить Дніпро, здійсма хвилі на бурю.

А хто там лежить горілиць на піску, пустивши чуба на воду? Плескотить хвиля, обхлюпує молоде лице. Ще й вус не засіявся над пухкими вустами... То Ярема. То джура Ярема.

Де не взявся білогривий кінь, хилить голову, диха в лице, як не скаже: «Вставай, хлопче! Не чуєш? Я ж тут!»

І раптом застогнав Ярема, ворухнув рукою.

Ось уже й підводиться, хапаючись за кінську гриву, роздивляється навкруги каламутним зором. Ні крові на ньому, ні ран — лише синя смуга на лобі: хтось ударив по голові ручкою ятагана. Онде й уламок на піску валяється: видно, зломив турок у бою гартоване лезо...

Заверта Ярема назад, іде бойовищем, нахилиється над козаками, заглядає кожному в обличчя. Десь тут упав його отаман з кинджалом у грудях...

Де ж він?

Не відстає від Яреми білогривий кінь, гне лебедину шию, придивляється вологими очима — теж шукає. І раптом заіржав тривожно, рушив до гіллястого явора, де між купою тіл щось червоніло. Підбіг і Ярема до явора. Отаман! Лежить, розкинувши руки, з кинджалом у грудях, і кров закипіла на пошматованім жупані. А очі розплющені, незгаслі, й груди ледве здійсмаються. Дихає! Живий!

— Батьку отамане! — припав Ярема. — Батечку!

Ширше розплющились очі, ворухнулися побілілі губи.

— Ярема... Не вбитий?

— Ні! Ні! — заквапився хлопець. — Тільки по голові ятаганом зацідили. Вже й не болять зовсім!

Ледь осміхнувся отаман, заплющив очі. І раптом жах охопив Ярему.

— Батечку! Водиці вам?.. Ось кинджал цей...
Дайте я витягну.

Не розплющивши очей, Хведір хитнув головою.

— Не чіпай... кинджал... умру зразу... А водиці... дай...

Метнувся Ярема.

Ковтнув Хведір води.

— Яремо! — шепнув. — Нахилися ближче!
Хто з наших живий?

— Не чути нікого. Усіх побито.

— Коли умру, їдь шукай наших. Приведи сюди — нехай поховають, пом'януть братчиків. Вони за Січ загинули, за товариство. Чуєш?

— Чую...

Ярема кусав губи, стискав кулаки — не витримав: схлипнув і припав до землі головою.

Отаманові заклекотіло в грудях. Він шепотів ледве чутно, мов крізь сон:

— Нахилися... Важко мені... вмирати... безрідному... один ти в мене був... Хотів я, щоб козаком став...

— Батечку... — схлипнув хлопець. — Голубчику!

— Тихо... не встигну я... Білогривий тут? Не бачу.

— Тут, осьдечки...

— Білогривого собі забори. На ньому, в тороках, жупан мій червоний... Вдягни, хай я подивлюся. Шаблю припни до пояса й пицаль

за плече. Сядь у сідло... який з тебе козак буде?

Щевін не скінчив, а Ярема, за сльозами не бачачи світу, вже вдягався, застібався тремтливими пальцями. Припнув шаблю, сів у сідло.

Щасливий усміх торкнув білі губи.

— Проїдь трохи. Поверни коня! Тільки вусів... немає... а так... запорожець. Гляди — шануйся... старих слухай.

І змовк, збираючи сили.

— На чортмлицькому Дніприщі¹ я казана в очеретах закопав... з сріблом... у поході добув... Там каменюку червону покладено... для признаки... Сто ступнів од розбитого дуба... в ліву руку... Чи знайдеш?

— Знайду.

— Роздай братчикам... у курені...

Шепіт тихшав, ніби згасав...

— Побачиш козаків, уклонися... Перше... отаманові... тоді війську... Скажи...

¹ Дніприще — старе річище Дніпра.

А що сказати — того й не доказав.

Іде Ярема плавнями, січовиків шукає. Тихо ступа під ним білогривий кінь, понуривши голову: він і сам знає дорогу.

Коли це заіржав кінь, нашорошив вуха — щось чує. Скочив Ярема з сідла — припав вухом до землі: десь далеко чути тупіт.

— Ідьмо, коню, назустріч. Може ж, то наші...

Так і є... Тільки виїхали в степ, щось зачорніло вдалині, наче хмара!

Вийшов хлопець на пагорок, придивився з-під долоні. Свої! Це ж січове військо вертає з Криму — десь воно там орду било.

Вже видно попереду хорунжого з червоною короугою, а за ним кошового на білому огирі. Іде, роздивляється навкруги. Далеко розтяглися козацькі полки, затопили степ, як повинь.

Мабуть, поталанило в поході, гримить пісня, полохає птаство з трави.

Торкнув Ярема коня стременами, поскакав назустріч. Трохи не доїхав, скинув шапку, вклонився, як навчено, — спершу кошовому, потім усьому запорозькому війську.

— Здоров, хлопче! — мовив кошовий, глянувши з-під сивих брів. — А ти ж чий будеш?

— А це, батьку, із Стеблівського куреня хлопець, курінного Хведора Безрідного джура! — похопився молодий козак з обв'язаною головою, котрий їхав зразу ж за кошовим на гнідому татарському коні-бахматі.

— Он як! А чого ж це ти, хлопче, в червоний жупан убрався та й козакуєш? Може, вбив свого отамана, забрав і коня, й зброю?

— Ні, батьку, не вбивав я свого отамана! Його турки вбили...

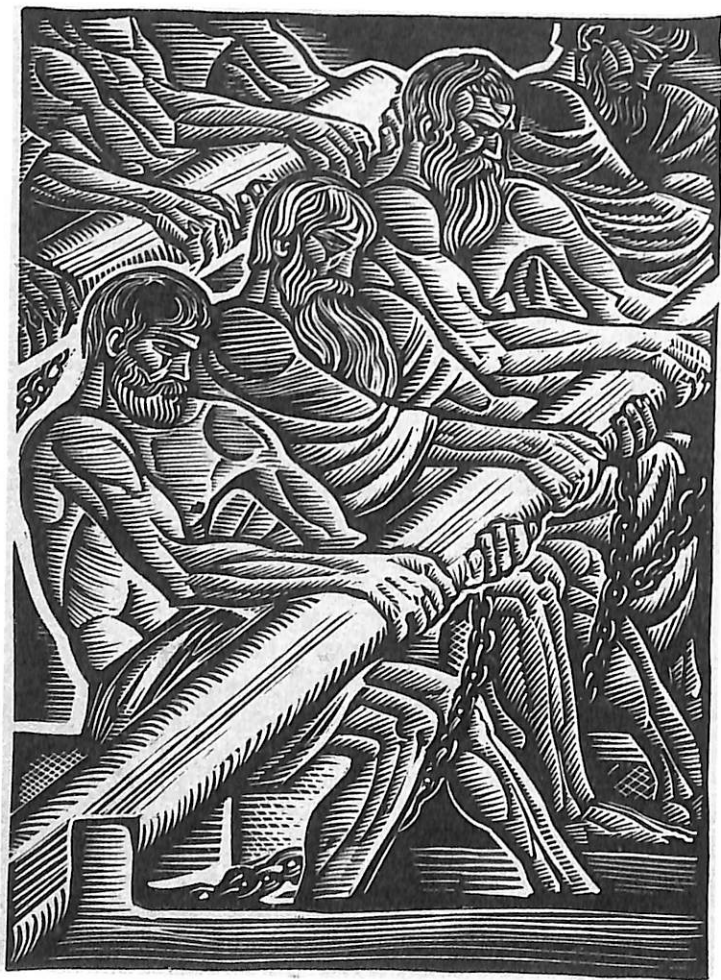
І розказав усе, як було.

Полетіла звістка з уст до уст. І змовкла пісня, похилилися чубаті голови.

Півсотні запорожців помчало в плавні слідом за Яремою.

Шаблями яму копали, приполами землю носили й насипали над Дніпром високу могилу. А зверху козацьку короугову поставили, щоб далеко було видно.

Іде козак — шапку скине. Пройде кобзар — думу заспіває: лицарям на вічну славу!

Тривожно шумить Чорне море край турецьких берегів. І вітру нема, а сунуть і сунуть на обрій білі баранці, наче десь хазяйновитий пастух гукає, кличе до себе їхні неслухняні отари.

Колишуться на хвилях уті човни: дє не глянь, шукають у морі щастя півголі турецькі рибалки. Та море неохоче ділиться своїм добром. Риба ходить косяками: маєш доброго човна — запливай далі, виглядай косяк, закидай сіті, став перемета з гаками — може, й наб'єш човна рибою-баламутом та лобанем-кефаллю, витягнеш, як пощастить, гладкого осетра-виризуба чи лупооку білугу.

Але як човен не твій, а хазяйський, та ще й дірок у ньому стільки, як латок у тебе на шароварах, — тоді не дуже попливеш на глибочині, будеш снувати коло берега.

І пливе над морем сумна рибальська пісня: не вгадаєш, чи море стогне, чи квилять чайки, загубивши пташенят у хвилях.

Аж ось розітнулися вдалині глухі удари, сполохавши пісню. Гримнуть і примовкнуть, гримнуть і знову примовкнуть. Що за диво: чого це над морем б'ють тулумбаси?

Та рибалки глянули з-під долоні й одвернулися, — мабуть, нема тут великого дива. А калатання ближче, ближче... З-за скелястого мису впливає велика галера, прибрана, мов на свято.

Зелено-золотий оксамитовий намет, жовті й червоні стяги на шоглах: з усього видно, що їде галерою неабихто, — пишніше судно є хіба в самого султана. Сім гармат вигляда з-за розмальованих облавків¹ — на морі всяк буває.

Отож і пливе красуня галера з усім бойовим припасом: є на ній і порох, і ядра для гармат, і мушкети, й луки. Є, звісно, добрі стрільці та меткі гармаші — про все подбав молодий Гусейн-ефенді, рушаючи з Трапезунда. Була галера батькова, а стала його: місяць тому раптово помер старий і залишив синові без ліку всякого добра — самих тільки маєтків п'ять чи шість — не об'їдеш і за тиждень. Та Гусейн не маєтки об'їздить, пливе в місто Гезльов на заручини.

¹ Облавки — борти судна.

Має тамтешній санджак доньку на виданні, гарну, як сонце: хоче Гусейн посватати її, а тоді осісти в Гезльові. Місто багате, має ринок, де продають бранців; здалека приїздять по них купці-багатії з заморських країв: на півсвіту ширяться чутки, що невільники тут найдешевші. Багатіє на цьому султанська казна, не бідніє й санджак — така про нього слава.

...Ущух вітер, мляво звисають вітрила на шоглах, та галера пливе хутко. Три з половиною сотні невільників сидять за важкими веслами-опачинами: це для них і б'ють у тулумбаси, щоб веслували одностайно.

На носі галери примостився смуглявий голомозий хлопчисько. В руках у нього кийок, на колінах мідний тулумбас-бубон. Вдарить раз — підведуться весла вгору, вдарить два — зануряться в воду.

Струмує піг по худих, зарослих обличчях, хрипко, із стогоном, дихають голі груди: п'ятеро невільників насилу повертають важку опачину. Кожен прикутий ланцюгом до лави — ні встати, ні випростати затерплі ноги. Впустить на хвилину весло, щоб перепочити, — зразу де не візьметься наглядяч, шмагоне бичем по спині, аж закипить кров'ю червоний рубець, гримне: «Веслуй, собако!»

А почує стогін — шмагатиме дужче: на те він і наставлений, хазяйський посіпака!

І хоч би турчин був, так ні ж — русин, Іл-

ляшем звуть! Потурчився і сам став гірший за бусурмена. Оце ходить і стежить, ходить і винохує, чи не байдикують невільники, чи не перешіптуються тайкома, готуючи змову?

Ходи, ходи, недовірку! Як схочуть веслярі перекинутися словом, ти й не почуєш! Аби тільки зрозуміли один одного, бо кого тільки нема на цій галері! І не вгадаєш зразу, хто звідки: де трима весло поляк чи італієць, а де бранець з України чи Русі.

Усі однаково світять кістками, в усіх падають на груди довгі бороди: ісушила людей клята неволя, вкрала блиск з очей, притрусила волосся сивиною.

А галера біжить та біжить. Де не взявся вітер, засвистів за кормою. Знялися піняві хвилі, захлюпали через низькі облавки, за-

ливають веслярів з ніг до голови: вони лише шуляться та пересмикують плечима.

Гаразд, що літо, вода тепла, не студить, а бадьорить, трохи відганяє втому...

Напнулися, забриніли на щоглах тугі вітрила, додали галері ходу.

Невільники покинули весла: саме вчасно допоміг вітер, настала обідня година.

На високий поміст вздовж лав повиходили матроси з кошиками й жбанамися, почали роздавати їжу: сухарі, воду, солонину, чорну, смердючу. Галерники лише кривилися та зітхали, беручи кожен свій пай. Покинув свій бубон і хлопчина-тулумбаш, теж узяв кошика.

Став біля першої лави з лівого боку, хутко попаював харчі, а високому весляреві, що сидів посередині, крадькома впхнув у долоню велику часничину. Оглянувся, чи не бачить хто, підморгнув, хитро блиснув чорними очима.

— Спасибі, Аліме! Здоров рости! — хитнув сивою головою весляр. Розламав часничину на зубочки, дав трьом сусідам — на лаві сиділо четверо замість п'яти — один невільник умер за веслом, ледве галера рушила з Трапезунда.

Галерники жадібно захрумтіли часником. Це був дорогий дарунок; від сухарів та гнилої солонини нападала підступна хворість — цинга: набрякали ясна, випадали зуби, червоні плями повзли по тілу.

— Доки будете жерти, чума б вас напа-

ла?! — несподівано загорлав наглядач, визи-
раючи із свого закутка. — Ану, беріться за вес-
ла!

— І чого ото репетуєш, чого горлянку де-
реш, Ілляше? — спокійно спитав сивий весляр,
збираючи останні крихти з долоні. — Однаково
паша по обіді спить у наметі — не побачить,
як ти з шкури пнешся.

— І дивна річ — потурнак, завжди скорий на
бійку, підскачав, замахнувся бичем, але не
вдарив. Вилаявся і пішов у свій закуток.

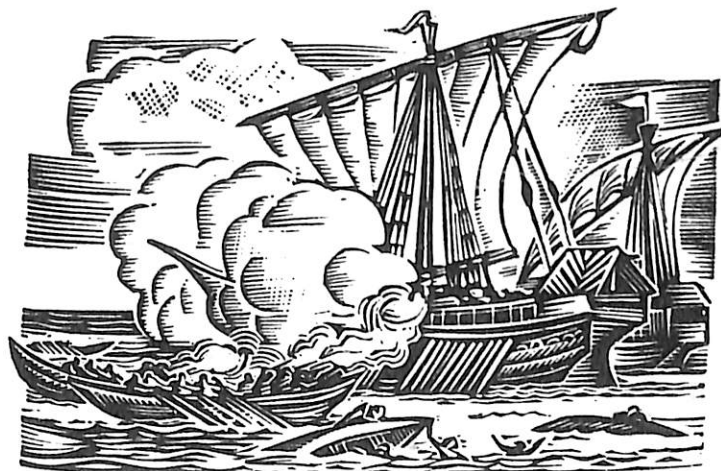
— Не чіпай лиха, Самійле... — пошепки по-
радив сусід. — Замордує...

— Він? Мене? Духу не стане, хоч і катюга...
Поплював у мозолясті долоні, взявся за вес-
ло.

— Ану, давайте, хлопці! Бий у тулумбаси,
Аліме.

Босоногий Алім слухняно кивнув, стукнув
у бубон. Важко звелися й занурилися у воду
весла. Ілляш знову вийшов на поміст і пома-
лу рушив уздовж лав, сердито стежачи за
веслярами. А на передній лаві, мов і не ба-
чили його, ледве чутно заспівали хрипку не-
вільницьку пісню:

На Чорному морі, на камені білому
Ясен сокіл-білозорець квилить-проквіляє,
На небо поглядає, смутно себе має.
Усі зорі на небі похмарило
Ще й половину місяця хмарами закрило,

А ізнизу буйний вітер повіває,
Якорі зриває,
Байдаки козацькі затопляє.
Не багато гинуло, не мало,
Три полки козацькі потопало,
А між ними батько — гетьман запорозький.

Ох, неправда! Не втонули козаки, а краще б
втонули. Вертали байдаками з походу, вже й
до лиману Дніпрового допливали, коли знявся
низовий вітер і погнав байдаки назад, у море.

Братчики веслували, аж кров цебеніла з
долонь, але не втекли від своєї долі. Ледве
вщух вітер, наскочили султанські галери, ото-
чили, — зачепили клятуші бусурмени гаками за

облавки, сипнули в байдаки — ніяк було відбитися.

Хоч боронилися запорожці до останку, усіх позахоплювано в полон, а з ними й гетьмана — Самійла Кішку.

...Ось він сидить на невільницькій лаві, закутий у ланцюги, двадцять років сам собі не вірить, що таке з ним сталося. П'ять років нагонив страху на турків і татар, водив у походи по двісті байдаків і по триста, ніколи жодного байдака не згубив, а на шостий рік трапив у біду.

І викупу не схотів Селім-паша, як його полонив. За султановим наказом гнав гетьмана в ланцюгах через увесь Стамбул, а тоді забрав до себе на галеру, посадив за опачину. Із Січі прийшов лист — запорожці обіцяли паші золота, скільки сам схоче, аби лише відпустив кошового з братчиками.

Але впертий турок — ні та й ні! Ще б пак: не в кожного за весляра отакий бранець.

А козак не корився: тричі тікав з галери. Тільки ж не щастило — за кожним разом ловили, били намируще, накладали ще важчі кайдани. Страх здумати, які муки прийняв. А таки ж не загинув, живий і досі...

Вже й одіж на ньому потліла, висить рубцями. Тільки пояс козацький лишився — диво, що ніхто не зняв! Береже його гетьман, як своє око, прикрива лахміттям і вві сні торкає — чи ще є на тілі?

...Зігнувся над важкою опачиною Самійло Кішка, тяжко-важко зітхнув.

Там, на Україні, мабуть, і згадки про нього нема — давно поховали. А він пам'ятає свою землю, ох, як пам'ятає!

Визволь, господи, невільника з неволі,

На прості дороги,

На ясній зорі,

На тихій воді,

На руський берег, у край веселий...

Сумно благала пісня. Хрипкі голоси веслярів вивели останні слова й змовкли.

Старий гетьман похитав головою: «Ой, щось не дуже господь визволяє невільників! Поки живі... самим треба!..»

От і ніч іде, веде сні за собою, кожному свої — кому добрі, кому недобрі. Коло невільників стала, труснула м'яким рукавом — спить, бідолахи!

І вже шумить дрімливою хвилею Дніпро, стріля вгору іскрами високе багаття. Козаків полягали кружка біля вогню, гріються, зморені. Дехто вже й спить.

Та молодші козаки й джури не сплять — слухають кобзаря. Сидить на пеньку, освітлений червоним полум'ям, сиве волосся падає на плечі, моторошно чорніють провалля очей, випечених у неволі. А голос не старечий — високий:

Ой пішли козаки на чотири шляхи,
Що на чотири шляхи, а на п'яте — на Поділля.
Що одним полем пішов Самко Мушкет.
А другим полем пішов Стецько Кукурудза.
А третім — Карпо Півторакожуха.
За ним ідуть мало-мало не три тисячі,
Усі хоробрії товариші-запорожці,
На кониках виграють, шабельками блискають,
У бубни вдаряють...—

співучо проказує кобзар, пригравучи собі на струнах.

Коло нього принишк малий джура Самійло, званий за спритність Кішкою,— дивиться на сліпого, очей одвести не може.

— Діду,— просить,— розкажіть, як ви з неволі тікали!

— А що тут, хлопче, розказувати,— неохоче відмовляє кобзар.— Тікав...

— Ну й що?

— Ну, ловили мене вражі ногойці. Бачиш — очі випекли.

— То вас козаки порятували?

— Ні. Ще раз утік.

— Сліпі?!

— Та вже ж очей ніхто не позичив. Ішов степом навмання, траву їв, росу лизав, як випадала. Думав — загину. Братчики, спасибі їм, перестріли коло Савур-могили, забрали з собою.

Самійло вже не розпитує далі. Нишком від-

сувається від багаття в темряву, міцно — до болю — заплющує очі, хоче побачити, як ішов степом невидючий кобзар.

І раптом все плутається, зникає. Тільки кобзар говорить десь зовсім близько, хрипкою скоромовкою:

— Отож, братчики, вкрали ми той мішок пороху, заховали між сухарями до слушного часу.

...Що таке! Який мішок?

Старий гетьман розплющує очі. Усе наснилося: козаки, багаття, сліпий кобзар і сам він наснився собі малим джуною.

Вдалині мерехтить розсипом блідих світлячків-вогників Гезльов. Галера нікуди не пливе, хитається, порипує в затоці, на якорі. Невільники вже сплять, прикуті до лав. У темряві чути, як вони стогнуть і скрикують крізь сон.

А поруч хтось незнайомий розповідає притишеним голосом, хутко-хутко сипле словами, так ніби боїться, що не встигне всього сказати.

«Це новий весляр! — згадує Самійло. — Ілляш потурнак купив його на Майдані Сліз — на невірницькому ринкові в Гезльові, привів на галеру надвечір».

Ворухнувся козак, забряжчав ланцюгами. Розповідь урвалася. До нього нахилилося худе обличчя, покарбоване шрамами, помітними й при скупому світлі молодика.

— Не спиш, брате?

— Не сплю.— Самійло випростався, сів.—
Про який це ти мішок розказував?

І знов поспіхом оповідає весляр:

— Украли, кажу, мішок з порохом і сховали. А наглядач у нас був не такий собака, як у вас, хоча й потурнак, черкашенин, Миколою звали. Вже ж то бачив, що в мішку не сухарі,— змовчав, не сказав нікому.

— Наш не змовчав би...— зітхнув Мусій Грач— січовий суддя. Він разом з гетьманом трапив у неволю.

— Не перебаранчай,— мовив Самійло.— Кажи далі, чоловіче добрий! Як тебе звати?

— Іваном. Іван Мошкін.

— Звідкіля ти?

— Смолянин я, з Русі, із Смоленщини. А йшли тоді турки під Азов-місто, хотіли його від наших, від донських козаків, відбити. Та не відбили, багатько тоді війська втерали. І пішли назад, під Царгород. Султан люто розпалився— звелів двох полковників повісити, трьох посадовив на палю. Отже, наш Селім-паша, у котрого ми на каторзі мордувалися, дуже перелякався, відплив галерою вночі з Царгорода у Біле море¹.

Тут мене Микола-черкашенин тайкома вночі розкував, а я за того мішка та й підклав під намет, де Селім-паша спав з яничарами.

¹ Біле море — Мармурове море.

Підпалив гніт і стромляю в мішок, а гніт вогкий, не горить — курить димом.

Коли це Селім-паша вигляда з намету — проспався: «Ти що це, собако, робиш?»

— Оце так-так! — зітхнув Грач.

— Ну, думаю, пропав я. А сам кажу, що, мовляв, курити хочу, через те й гніт запалив.

— Повірив?

— Хмільний був — повірив. Пішов до намету й знову ліг.

— А ти?

— Стою, наче мене громом вдарило, не знаю, що його робити. Аж тут схаменувся, побіг на корму, де Сильвестро спав,— хлопчина у нас такий був — італієць чи гішпанець, вже не згадаю. Шарпнув за плече: «Біжи, Сильвестро, мерщій у камбуз, там матроси їсти варили, може, ще головешки тліють. Принеси, тільки щоб ніхто не бачив».

Помчав мій Сильвестро. Дивлюся — несе! У хустку якусь замотав, аж хустка затлілася.

Схопив я головешки — і в мішок, а сам навітки! А тоді став просити в Сильвестро, щоб приніс мені ще й турецькі шаблі,— він знав, де у них зброя лежить.

І знов Сильвестро послухався, приніс дванадцять шабел. Тільки пороздавав я ті шаблі — як гримне!

Полетіли в море яничари, знялася велика пожежа.

А Селім-пашу не зачепило, щоб він пропав.

Де й сила у мене взялася: кинувся на нього, рубаюся — тільки іскри летять.

Меча з рук вибив, звалив його і сам мало не впав. Підбігли хлопці, як розгойдають пащу — та в море.

Тільки матросів ніхто не зайняв, бо це ж свій брат, отакі ж сіромахи, як ми.

Полляв дощ під ту годину, згасив вогонь. Напнули ми вітрила і подалися в гішпанську землю¹, узбережне місто Мессіну.

А було б, дурням, не пливати, бо обдерли нас там чужинці до живої кістки, забрали галеру і все, що на ній було, а самих у в'язницю вкинули.

— Отакої!... — здивувався досі мовчазний Самійло. — Це ж чого?

— А того, що злякалися. Є і в них галери, є й невільники. Отож боялися, щоб ми їх не збаламутили, — коли б, мовляв, і тим волі не закортіло...

Тримали нас у в'язниці місяців зо два, а тоді випустили: ідіть куди хочете, аби з очей.

Я ще недужий був: спину й руку опік, рани ятрилися.

— То куди ж ви пішли звідти?

— Як це — куди? На Русь — додому! Більше року йшли. Скільки держав проходили!

¹ Італія в ті часи перебувала під владою Іспанії. Через це оповідач називає італійський берег гішпанської землею.

Були в Римі, і в цісарській землі¹, і в угорській, і в польській, і в литовській...

Папа римський до себе закликав: казав, щоб приймали сакрамент² та йшли до нього служити. Але ми не схотіли.

І угорський король нас кликав, і цісар. Не згодилися ми й до них, не стоптали свій звичай під ноги.

Хліба дорогою просили, щоб не пропасти з голоду.

— Ну, а земляки ж як стріли? — тихо спитав Самійло.

— Та земляки — добре, — неохоче відказав весляр. — Тільки ж прочув про нас государ Михайло Федорович, звелів прийти до нього.

Розпитав геть усе, а тоді покликав думного дяка: пиши, дяче, указ! Усіх на рік до монастиря.

— А то чого?!

— Гріхи одмолювати. В турецькій неволі, мовляв, були, з чужинцями кумалися, десь-то й набралися гріха.

— Вшанував государ!

— Ще по п'ять алтинів³ звелів дати з казни. Ви, каже, без викупу визволялися з неволі. Коли б викупом — можна б і по десять...

— Стривай, чоловіче! — згадав Мусій. — Як же ж ти знов сюди — з неволі та в неволю?

¹ Цісарський — австрійський.

² Сакрамент — католицька віра.

³ Алтин — три копійки.

— А я до козаків на Дон утік спересердя. Вони саме в похід лагодились на турків. Таке моє щастя — вдруге схопили! Та вже ж — раз не пропав і другий не пропаду!

— Це хто не пропаде? — спитав раптом хтось із темряви. — Ти, москалю?

Ілляш-потурнак! Нечутно підійшов, підкрався, мов кіт. Навіть поночі видно — п'яний!

Стоїть, хитається.

— У нас, голубе, пропадеш! — запевнив він. — Ні за цапову душу. І не такі пропадали!

— Ішов би ти до себе, Ілляше! — стримано озався Самійло. — Чого в'язнеш до чоловіка? Ніч — спати треба...

— А я, може, не хочу спати! Я, може, побалакати хочу! — закомизився Ілляш. — Чуєш, Самійле, — раптом спохопився він, — ходім до мене. По чарці вип'ємо, погомонимо: про Січ, про землю нашу.

— Не тобі про землю нашу говорити, за-
проданцю! — хотів був обірвати Самійло і змовчав. Хотів огризнутися, що, мовляв, не піде, — не зробив і цього.

— Як же я піду з тобою, — спитав, — коли я прикутий до лави?

— Зараз, зараз, відімкну кайдани! — за-
квапився Ілляш.

І забряжчав трьома здоровезними в'язками, перебираючи ключі неслухняними пальцями.

У закутку, де жив потурнак, горіла на сто-

лі воскова свічка, стояла зелена чотиригран-
на пляшка міцної горілки, кухоль.

— Який же ж ти сухоребрый став, братчи-
ку, мов шкапа, — зауважив Ілляш, оглядаючи
високу, кістляву постать старого гетьмана, що
мало не сягав головою стелі. — І одіж на тобі
зотліла. Диви — а пояс цілий. Як це ніхто не
побачив досі?

І простяг руку, хотів помацати кутого мід-
дю пояса з гачками та кишенями, що ледве
тримався на худому тілі.

— Не займай! — відпхнув його руку Самій-
ло. — Ти що, про пояс хочеш зі мною балака-
ти? То я піду...

— Ні! Ні! — аж злякався Ілляш. — Сідай за
стіл, зараз вип'ємо з тобою. Ось тут коржі,
баранина, їж!

— Погано мені, братчику, ой, погано! — заговорив, присуваючись ближче. — Од своїх одбився, до турків не прибився. І на чужині гірко, й додому, на Україну, нема ходу. Що його робити — не вгадаю.

— Це правда, що тобі погано, Ілляше! — згодився гість. Ковтнув трохи горілки, решту крадькома вилив під стіл. — І на Україну нема ходу — тут уже нічого не вдієш.

Жадібно став їсти в'ялену баранину, сухі коржі. Їжа п'янила, розливалася теплом по жилах.

— А може б, ти хоч тепер турецький закон прийняв, гетьмане? — сумно спитав Ілляш. — Однаково ж і тобі нема додому вороття. І не думай, і не сподівайся!

— Це ти правду кажеш, щирю правду, — притакує Самійло та все лле та й лле горілку під стіл.

З'явилася й друга пляшка, й третя: в Ілляша вже геть посоловіли очі, язик ледве повертається в роті.

— Пожалій хоч ти мене, братчику! — гірко схлипував він і тягнувся до гостя п'яними губами. — Я ж тут, мов сиротина, ні до кого й прихилитися.

— Пожалію, чом не пожалію, — кивав головою гетьман.

І коли потурнак нарешті впав обличчям на стіл і захропів з присвистом, мов ковальський міх, Самійло Кішка поклав п'яного на вузень-

кого тапчана, вкритого ряднинкою, обережно зняв у нього з пояса три в'язки ключів і, дмухнувши на свічку, вийшов у темряву.

І забряжчали ланцюги, заклацали замки на всій галері. Знявся різномовний гомін: невільники відмикали один одному кайдани.

Сторожі не було. Паша звирівся на Ілляша, всіх яничарів забрав з собою, їдучи до санджаківни на заручини. Шезли й матроси: мабуть, втекли на берег погуляти.

— Ой, не поспішайте, братці, не скидайте зразу кайдани! — застеріг Іван Мошкін. — Не встигнемо відпливти. Здається мені, он паша їде!

І справді, вдалині зажеврили хисткі червоні вогники — плвли, посуваючись ближче й ближче. То їхав Гусейн-паша із своїми яничарами, які світили йому на дорогу смолоски-пами.

— Не скидайте кайданів! Причиніть замки! — звелів старий гетьман, і слова його відгукувалися на всіх лавах різними мовами — за довгі роки невільники навчилися розуміти один одного.

— Та сидіть мені тихо, наче спите. Як догадаються — все пропало.

І сам рушив уздовж лав — обмацувати ланцюги та замки, зацитькувати очманілих від несподіванки бранців.

Ще трохи — зашаруділи по піску копита, під'їхав паша — веселий, під чаркою: певне,

таки хильнув на заручинах, зломив закон, що не велить мусульманам пити хмільне. А проте гукнув Ілляша, щоб перевірів, чи все гаразд на галері: хоч і в голові гуло, а про це не забувся. Та потурнака зараз і грім не збудив би: хропів, аж на березі було чути.

Вилаявшись, паша звелів яничарам обійти всіх невільників, і ті, кленучи невгамовного господаря, порозходилися по двоє, стали на швидку оглядати кожну п'ятірку веслярів, присвічуючи собі димними смолоскипами.

Їх зустріло хропіння, сонні вигуки; невільники протирали очі, одверталися од чадних вогнів, що сліпили їх. Протер очі й Самійло:

— Чого людей колошкаєте, не даєте спати? Усі ми на місці, нікого не вкрали джини¹.

— Цить, собако! — замахнувсь на нього злий, як чорт, яничар, якому теж одного лише хотілося — спати!

Нарешті згасли смолоскипи, змовкли сердиті, гаркаві голоси, залягла тиша.

Тільки часом де-не-де озивалося тихе зітхання, лунав шепіт: чекав хтось, чекав — і не витримав, підвівся, тихцем запитав у сусідів: коли?

Та вже скинули з себе ланцюги ватажки на передній лаві, гукнув Самійло Кішка: «Ану, вставайте, вже час!» І перший кинувся в намет, де спали яничари.

¹ Джини — чарівні духи.

При світлі місяця вхопив кілька шабель і мушкетів, що купою лежали при вході, вибіг — і зразу до них простяглися десятки жадібних рук.

Від тупоту босих ніг, од вигуків попрокидалися яничари, вискочив з намету відразу протверезілий Гусейн-паша. Знявся бій на всій галері.

Не один невільник упав у тому бою, не дждавши волі, зросив поміст гарячою кров'ю. Та недовго боронився паша із своїми слугами — усіх перебито.

А хто це тіка від галерників, з криком падає навколішки перед Самійлом: «Рятуй, гетьмане!»? Ілляш-потурнак — хто ж інший!

Люта юрба шаленіє навколо:

— Не проси жалю, катюго! Як нас бив — не жалів! На щоглу його! В море!

— Ой, чого ж ти мовчиш, Самійле? — зашкалює, блага потурнак. — Я знаю, де хова паша скриню з грішми, де в нього порох і зброя! Усе покажу, все розкажу, тільки порятуй, не дай мене вбити!

Похитав головою старий гетьман.

— Нас цим не купиш, перевертню! Але ми тебе не вб'ємо. Відступіться, браття: йому суд буде — на Січі, на Україні.

Підвівся потурнак, оглядаючись, мов зацькований вовк, — ніяк не отямиться від жаху.

— Розпускайте мерщій вітрила, сідайте за опачини! — звелів веслярам Самійло Кішка.

Диво, що нас досі ніхто не почув з берега, треба хутчій відпливати.

І сам побіг до щогли, смикнув линву. Але вітрило не розпускалося, ніби щось важке його тримало.

— Що за чортівиння! — гетьман розгорнув полотно, зазирнув. Усередині хтось лежав, зібгавшись грудочкою. — Хто такий? Вилазь!

З вітрила вилізла зіщулена маленька постать. Тулумбаш Алім! І руки схрестив на грудях, і голову звисив — чека, що вб'ють.

— Ти чого, дурний? — Самійло поклав руку на щупле хлоп'яче плече. — Хіба ж ти винен що? Не бійся! Поплиवेश з нами.

Мовчить — не вірить.

— Умовляти ще тебе буду! — розсердився гетьман. — Ану, хутчій до линви!

З неспівовою надією Алім підняв голову, глянув на козака і, блиснувши зубами, вчепився в линву.

Повіяв свіжий вітер.

Розвиднялося — треба було поспішати.

Половина людей посідала за весла, половині Самійло наказав убратися в турецьку одіж: так пошепки порадив Ілляш, який ходив за ним, мов тінь, не відходив ні на ступінь — боявся веслярів, що хмуро поглядали на нього. Забриніли напнуті вітрила, одностайно вдарили весла — галера помчала в море.

Стрінється султанський корабель — не заступить дороги: на помості турецькі матроси, турецький стяг на щоглі.

Ой галеро, біла галеро, не спиняй ходи, неси невідьників на ясні зорі, на тихі води, на рідний берег!

Чи багато часу минуло, чи мало — вже мріє вдалині острів Тендра. Впливають навістріч запорозькі чайки — стоять стрільці з мушкетами, ціляться гармаші — побачили чужинців. Зопалу гримнув постріл — ядро з малої гармати вдарило в галеру, вибило дошки. Та вийшов на облавок Самійло Кішка, витяг з пояса зібгану червону корогу, підняв високо над головою тремтячими руками. Он що він ховав двадцять років!

Лопотить хрещата корогу, віє в лице вітер з Дніпра — зустрічай синів, старий Славуто! Вернулися козаки з неволі!

Летить з-над Чорного моря солоний вітер, гуля татарськими степами, козацькими шляхами, хилить високу траву, що не встигла пожовкнути від сонця. Лисніє шовком трава, біжить хвилями: не зразу й продерешся в її плутаній гущавині,— по груди людині сягає. Важко примітити в цій гущавині стежку, знайти втоптаний кінськими копитами шлях,— тільки той, хто змалечку звик мандрувати в степу, може його вгадати.

А що ж то за подорожній іде в полудневу спеку, намащує стежку в траві довгим києм? За поясом пістоль, за плечима — бандура. Звисають на груди білі, як молоко, вуса, замість лівого ока — червона западина: старий кобзар-запорожець прямує кудись у дорогу. Не сам він: слідом шкутильгає гнідий кінь, хита головою — теж старий, аж сивий. Втома зморила обох: ні-ні та й стане кінь, зітхне

важко, як людина, або кобзар зупиниться, зіпреться руками на кий — передихнути.

Зійти б десь у ярк, посидіти в холодку, напиться води з джерела, та не видно близько яру. Тільки степова могила бовваніє попереду. Отам, у затінку, можна й перепочити.

— Чуєш, Гнідашу, вже недалеко! Кульгай, кульгай, не зупиняйся!

Зітхає кінь: недалечко, то й недалечко! І кобзар зітхає, поплескує спітнілу золотисту шию — все б гаразд, та покалічився гнідий, не може на ногу ступити — довелося злізти з сідла. Що не кажи, а й сам він, старий, теж підупав на силі — не йдуть бісові ноги, наче їх відібрало! І в голові джмелі гудуть, хоч горілки не пив і не нюхав.

— Ану, Гнідашу, ще трохи! — чи то коня, чи самого себе заохочує старий.

Та вже простяглася назустріч коротка полуднева тінь — ось і могила! Оддалік — невеликий ярк: може ж, у ньому й вода є? Допіру над степом прошуміла злива.

Гнідаш витяг морду, зафоркав — є вода! Запитливо глянув на господаря. І помалу пошкунтильгав до ярка, став спускатися схилом.

А старий випив трохи води з баклаги й ліг на землі. Їсти нема чого, у торбі ні скоринки. До цього не звикать: траплялося старому й по тижню голодувати, блукаючи степом. Тамлість лягла на груди, стисла серце, не дає зітхнути.

Ой кобзарю, кобзарю, чи не відспівав ти своє? Чи не відтоптав рясту? Бо скидається на те, що час тобі лагодитися в далеку дорогу...

Від цієї думки дужче застукотіло серце, кров швидше потекла по холонучих жилах. Ану, відступися, костомахо! Дай ще глянути з високої могили на степ, заспівати, як стане сили!

Без цього й зо світу не піде кобзар: не таку має вдачу!

І, зціпивши зуби, хитаючись на ослаблих ногах, звівся старий. Закинув бандуру за плече й поліз-побрався схилом угору...

Ой же й висока могила — і коли воно таку насипано?! Аж чудно згадати, що колись, замолodu, міг разів зо три збігти на вершину й шугнути на втіху братчикам-козакам униз, не зводячи подиху. А раз було — не втримався на ногах і покотився з могили шкереберть. Отут його й прозвано Загребою, бо скотився, мовляв, додолу коржем, а їх на Січі звуть «загребани», через те що печуть, загрибаючи в гарячий попіл.

Чи від спогадів, чи від того, що, хапаючись за траву, добрався-таки до вершини, трохи полегшало.

Сів, притулився до незграбно витесаної баби, що, мабуть, років з тисячу стояла на вершині, посміхаючись кам'яним ротом, і в обличчя, в груди хвилею вдарив гарячий, духмянний вітер.

До самого обрію зеленів степ, де-не-де про-
шитий темними пасмугами балок та ярів, по-
цяткований білими й жовтими озерцями кві-
тучого катрану та буркун-зілля, від яких аж
сюди, на могилу, віяло медом.

Помалу відступили чорні думки. Кобзар ски-
нув з плеча бандуру й стиха заспівав, пере-
бираючи струни негнучкими пальцями:

Ой їхали козаченьки з України,
Попутали коників у долині.
Гей, самі посідали на могилі,
Викресали вогнику, закурили.

Як же там далі? Либонь, так:

Гей викресали вогнику, закурили,—
Розпустили пожар по долині,
Попалили діточки солов'їні.
Котрії старшії — полетіли.
Котрії меншії — погоріли.
Прилетіла матінка солов'їна:
— Бідна ж моя головонька, нещаслива!

І згадалося: цю пісню вивчив колись пер-
шу, як пішов до кобзаря в науку. Молодий
був — двадцять літ мав чи, може, й менш...

Як бились під Перекопом, вибив татарин
око стрілою. Місяць тоді лежав у гарячці, не
знав, коли день, коли ніч, бо й на друге око

почав сліпнути. Якось одужав, не осліп — тіль-
ки бачив ледве-ледве, як туманом усе затягло.

І полізла в голову всяка нечисть: нащо його
жити калікою? Кому він на Січі отакій потрі-
бен? Курінь підмітати чи коні пасти? Так він
і того не здужає.

Мабуть, вкоротив би собі віку, та порятував
старий січовик з сусіднього куреня, перестрів:

— Журишся, хлопче? — Що на це скажеш?

— А ти, той... ти співати вмієш?

— Та наче співаю трюхи...

— Ану, ходім!

І подибав, крекчучи, на околицю Січі — га-
сан-базар, — там у мазанці біля корчми жив
його побратим — старий кобзар Данило.

Згадуючи, старий тільки всміхнувся та по-
хитав головою. Бо хоч кобзар Данило, почув-
ши про Стецькове лихо, і взяв його в науку,
та втовкмачував ту науку по-своєму. Перепа-
дало Стецькові й кийком по спині, й банду-
рою по голові, коли виводив пісню не так чи,
крий боже, переінакшував думу, як йому зда-
валося краще.

— Ой ти, вражий сину! А ти ж чого це на
свій копил перевертаєш? Отой кобзар, може,
ночей не доспав, не пив, не їв, як думу скла-
дав — щоб людям у пам'ятку було, бо це ж
усе щира правда-бувальщина! Співай, кажу,
отак, як є, не руш ні словечка!

Запальний був дід, а таки, спасибі йому,
навчив усього, що сам знав, а знав він без

ліку пісень і дум, вже й не пам'ятав, котру в когось вивчив, а котру сам склав, — наспівав, мандруючи за січовим військом чи блукаючи з бандурою по Україні.

З того дня, коли, вклонившись дідові Данилові в ноги за науку, повісив Стецько через плече бандуру й уперше після свого каліцтва рушив із січовиками в похід, — збігло не багато не мало — півсотні літ

Де тільки не був! Співав і на Майдані Сліз у Гезльові, й під ворітьми Стамбула, передавав вісті козакам-невільникам, як мали братчики їх визволяти. Ходив і в золотоверхий Київ, і в славний город Львів, а звідти в зелені гори Карпати, вівчарям співав на гірських полонинах.

Приграючи собі на бандурі, коло багаття виспівував він думи про батька Хмеля, що нагнав лютого страху на панів-ляшків, розгромив їхнє військо під Жовтими Водами, під Корсунем та Пилявцями, ще й самого польського гетьмана коронного Миколу Потоцького захопив у полон.

«Ая! Ая!» — дивуючись, притакували вівчарі. Вони пригощали кобзаря немудрими пастушими стравами — твердим овечим сиром і кислою сироваткою-жентицею, а тоді, взявшись за руки, і собі виводили гуцульських співанок такими гучними голосами, аж луна шугала в гори й сполохані олені тікали з полонин світ за очі.

І гострили легені топірці, йшли до батька Хмеля — гнати панство за Віслу.

Росло, множилося козацьке військо: вже й у Польщі потай допитувалися про Хмеля затуркані хлопці.

Ходив тоді кобзар і в Польщу, та нещасливо: спіймав якийсь панок біля свого маєтку, вкинув у льох, обіцяв уранці повісити — та не на того напав: утік Стецько серед ночі, ще й десяток панських хлопців забрав із собою на Україну.

Зітхає старий: усього було доволі...

Був і в Переяславі, як скликав велику раду Хмельницький. А тоді ходив по Україні, переказував людям, що бачив, що чув у Переяславі, — як вийшов на майдан гетьман, спитав, уклонившись, чи волить народ український жити довіку з руськими братами.

«Волимо! — гримнуло на майдані, й за стародавнім звичаєм хмарою полетіли вгору шапки. — Волимо!»

Не сиділося старому на місці ніколи, така вже вдача. Була оце й зараз думка — піти на хутір до когось із братчиків-запорожців: багато старих побратимів доживає віку в степу. Та нічого, певне, з того не буде.

Озвалися давні рани, пече-щемить серце. Складай, мабуть, останню думу, кобзарю!

І заспівав старечий голос, забриніли струни:

Гей, кобзо моя,
 Дружино моя,
 Бандуро моя мальована!
 Де ж мені тебе діти?
 Чи в степу спалити,
 Попілець за вітром пустити?
 А чи на могилі положити?
 Будуть буйні вітри в степу пролітати,
 Твої струни зачіпати,
 Жалібно вигравати.
 Будуть козаки подорожні проїжджати,
 Твій голос зачувати,
 До могили будуть завертати.
 Бандуро моя!

Вийшов з яру кінь, пришкутильгав на хазяїнів голос, нашорошив вуха.

Дужче й дужче бринить стара бандура серед степу, на могилі. Кобзар думу співає...

ЗМІСТ

КОЗАК ГОЛОТА	5
ЯК ТРИ БРАТИ З АЗОВА ТІКАЛИ	13
ПРО ІВАСЯ-ВДОВИЧЕНКА КО- НОВЧЕНКА	25
ПРО ХВЕСЬКА ГАНДЖУ АНДИБЕ- РА	47
МАРУСЯ БОГУСЛАВКА	57
ПРО ХВЕДОРА БЕЗРІДНОГО	77
З НЕВОЛІ	89
В СТЕПУ НА МОГИЛІ	113

П75 Пригара М. А. Козак Голота. Оповідання за мотивами українських народних дум. Для мол. шкіл. в. (Грав. Г. В. Якутовича).— К.: Веселка, 1980.— 121 с., іл.

Оповідання сучасної української радянської письменниці за мотивами українських народних дум про героїв боротьби проти турецьких і татарських загарбників.

70802—077

П—————БЗ—9—34—80. 4803010200.

М206(04)—80

У2

МАРИЯ АРКАДЬЕВНА ПРИГАРА
КАЗАК ГОЛОТА

*Рассказы по мотивам
украинских народных дум*

(На украинском языке)

Для младшего
школьного возраста

Гравюры
Георгия Вячеславовича Якутовича
Издательство «Веселка»,
Киев-4, Бассейная, 1/2

Редактор І. В. Маценко
Художній редактор І. І. Литвин
Технічний редактор В. І. Дмухар
Коректор В. В. Богаєвський

Інформ. бланк № 1795

Здано на виробництво 31.10.79.

Підписано до друку 12.02.80.

Формат 60×90/32. Папір офс. № 1.

Гарнітура літературна. Друк офсетний.

Фіз. друк. арк. 3,875.

Обл.-вид. арк. 3,71.

Умовн. друк. арк. 3,875

Тираж 50 000. Зам. № 1552-9.

Ціна 40 коп.

Видавництво «Веселка».

Київ-4, Басейна, 1/2

Надруковано з текстових діапозитивів Головного підприємства РВО «Поліграфкнига» на Львівській книжковій фабриці «Атлас» РВО «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, 290005. Львів, Зелена, 20.

